

perspektive

Issue No 9
Septembar 2022.

POLITIČKE ANALIZE I KOMENTARI

JUGOISTOČNA EVROPA

zelena tranzicija i
socijalna (ne)pravda

Heinrich-Böll-Stiftung

Demokratija i poštivanje ljudskih prava, poduzimanje mjera za sprječavanje uništavanja globalnog ekosustava, unapređenje jednakosti između žena i muškaraca, osiguravanje mira sprječavanjem sukoba u kriznim područjima i odbrana slobode pojedinaca od prekomjerne državne i ekonomske moći – to su ciljevi koji potiču ideje i djelovanje Heinrich Böll Fondacije. Održavamo bliske veze sa njemačkom strankom zelenih (Savez 90/Zeleni) i kao think tank za zelene vizije i projekte smo dio međunarodne mreže koja obuhvaća preko 100 partnerskih projekata u približno 60 zemalja.

Heinrich Böll Fondacija djeluje samostalno i njeguje duh intelektualne otvorenost. Trenutno smo u svijetu zastupljeni sa 30 međunarodnih ureda.

U našem radu u Bosni i Hercegovini i Sjevernoj Makedoniji fokusirani smo na proces demokratizacije, političko obrazovanje, te zaštitu okoliša i održivi razvoj. Podržavamo i iniciramo javne forume o aktualnim i marginaliziranim društveno-političkim pitanjima i omogućujemo umrežavanje lokalnih i međunarodnih aktera bliskim zelenim vrijednostima.

sadržaj

- 2**   **Uvod**
pravedna tranzicija u nepravednim društvima
Srđan Dvornik
da li su naša društva spremna?
- 5**   **Razbijanje monopola u zelenoj tranziciji**
Majda Ibraković
- 9**   **izgledi za nezavisno djelovanje u energetskej tranziciji Zapadnog Balkana**
Pippa Gallop
- 14**   **izazovi pravedne zelene tranzicije**
Samir Lemeš
- 18**   **socijalni mir ili socijalna pravda za žrtve zelene tranzicije?**
Kristina Cvejanov
- 23**   **pravedna energetska tranzicija**
Diana Milev Čavor
politički izazovi
- 27**   **prvo trebamo povjerenje da bi pravda bila "pravedna": pogled na energetskej tranziciju iz zajednice Lazarevac, Srbija, koja je pod utjecajem ugljena**
Maja Pupovac
- 32**   **dekarbonizacija regije – održiva i pravedna energetska tranzicija**
Viktor Berishaj
- 36**   **kako vratiti društveno blagostanje i da li je moguća dekarbonizirana energija na Zapadnom Balkanu**
Nataša Kovačević
- 40**   **vječito lutanje – dva lica energetske politike u Srbiji**
Jovan Rajić
zelena tranzicija i građanske akcije
- 44**   **od nula do 10 000 protestanata, ili kako je životna sredina postala tema broj jedan u Srbiji**
Radovan Božović, Milja Vuković
- 50**   **Crna Gora – izazovi na putu razvoja demokratije**
Nina Milić
- 54**   **društveni utjecaj hidroenergije na pogođene zajednice**
Rea Nepravishta
- 57**   **energetski i ekološki potencijal rijeke Komarnice**
Vuk Iković
- 60**   **energetske zadruge – novi-stari oblik organizovanja demokratskog i poštenog energetskeg sektora u Srbiji**
Predrag Momčilović
zelena tranzicija u globalnim okvirima
- 66**   **samo (još jedna) tranzicija?**
ograničenja i mogućnosti pravedne ekološke tranzicije na evropskej poluperiferiji
Vedran Horvat
- 70**   **populizam i ekologija**
o mogućnosti da ekologija postane politički relevantna tema
Mariglen Demiri
- 79**   **anti-ekološka orijentacija kapitalizma kao vladajućeg ustroja suvremene proizvodnje društvenog života**
Vladimir Lay

Uvod

pravedna tranzicija u nepravednim društvima

Srđan Dvornik

Ime pravde ljudi ne bi poznavali kad ne bi bilo nepravde.

Heraklit

Nakon desetljeća upozorenja, čini se da o zelenoj tranziciji – ogromnoj promjeni koja bi trebala usporiti, ublažiti i na kraju zaustaviti, ako ne i poništiti, prijetuće pogoršanje životnih uslova na ovoj planeti – konačno svi/sve pričaju. Općenito, problem je prepoznat; još nije pronađen adekvatan i sveobuhvatan lijek, ali mnogi napori idu u tom smjeru. Duboka promjena u odnosu između čovjeka i prirode još uvijek je samo stvar političke imaginacije, a ne izvediv politički program u bilo kojoj pojedinačnoj zemlji, a kamoli globalno, ali postaje sve jasnije da će se morati dogoditi kako bi se održao život na Zemlji – barem ono što bismo smatrali prepoznatljivim životom.

Da lijek ima značajne veze s odnosima unutar čovječanstva, odnosno s društvenim odnosima koji su proizveli ekološku krizu, nije ništa manje jasno. Budući da su postojeća ljudska društva zacrtala put koji je doveo do trenutne klimatske i ekološke krize, logično je da bi radikalna promjena uključivala jednako duboku promjenu u samim društvima.

Jedna od krilatica koja želi sažeti takvu namjeru, takvu kombinaciju boljih odnosa između čovjeka i prirode te među samim ljudima, odnosno unutar društva, je "**pravedna zelena tranzicija**". Pravednost je kroz historiju bila predmet moralnih promišljanja u filozofiji, religiji, književnosti i drugim oblicima intelektualnih nastojanja, problem koji nikada nije do kraja razriješen, a sada je dobio novi element. Dok se oduvijek odnosila na međuljudske odnose, pri čemu je neljudska priroda, barem

u zapadnoj tradiciji, uglavnom igrala ulogu objekta vlasništva, koji se mogao više ili manje (ne)pravedno raspodijeliti, sada odnos prema prirodi, posredovan društvenim odnosima, postavlja granicu ljudskom djelovanju, a upravo taj odnos prema prirodi kao pukom objektu prijeti da nas odvede dalje, tamo gdje takav odnos postaje destruktivan ne samo za prirodu kao izoliranu stvar koja bi se mogla izgubiti uz veću ili manju cijenu, već za cijeli svijet koji se prije smatrao isključivo ljudskim djelom. Priroda više nije skup krajolika za koje bi nam moglo biti žao da ih vidimo uništene ili da vidimo da su neke vrste izumrle, bez prevelikih posljedica na uobičajeni život. Drugim riječima, način na koji se učinci društva na prirodu vraćaju na samo društvo sada je ne samo bolje shvaćen, nego postaje sve intenzivniji, štaviše, što nas dovodi do ultimatum: nastavimo li onako kao do sada, ukrašeni tek manjim promjenama, životni uslovi se mogu toliko pogoršati da bi to našu generaciju učinilo kolektivnim počiniocem smrtnog zločina protiv vlastite djece i unuka (ne samo svijeta prirode).

Ako ovo zvuči pretjerano, pomislite na trenutak na područja pogođena sve češćim, intenzivnijim i dugotrajnijim toplotnim valovima koji onemogućuju preživljavanje na otvorenom – čak i život pod vodom, kao što je ilustrirano milijardama morskih životinja ubijenih ovogodišnjom kalifornijskom toplinskom kupolom. Razmislite o posljedicama temperature mokrog termometra u kojima ljudsko tijelo gubi sposobnost hlađenja znojenjem ili o

beskrajnim sušama koje su čak i dijelove Kanade i Sibira pretvorile u lomače. Ne zaboravite, nakon svega, da jedan od razloga rastuće nestabilnosti koji je doveo do protesta u Siriji i, na kraju, do tamošnjeg rata koji još uvijek bjesni, vjerojatno leži u masivnim unutrašnjim migracijama uzrokovanim sušom koja je započela 2006. Razmislite o pacifičkim zemljama koje planiraju svoj učinkoviti raspad dok nadolazeće vode gutaju njihovu zemlju ili, s druge strane svijeta, poplave koje sve češće poplavljuju istočnu obalu SAD-a, s gradovima kao što su New York i Miami kod kojih postoji rizik da će biti izgubljeni zbog rastućeg nivoa mora.

Dakle, nema sumnje u vitalno značenje pravedne zelene tranzicije: spriječiti ekološku katastrofu znači učiniti pravdu svakom ljudskom biću omogućavajući mu ne samo preživljavanje, već i život koji je više od pukog preživljavanja u bilo kojim okolnostima – živjeti živote vrijedne življenja. Drugim riječima, izbjeći ili prevladati krajnju nepravdu masovnog izgladnjivanja i masovne smrti. Ukratko, pravda je svedena na ne-nepravdu.

Kako se obično shvata, nepravda se razlikuje od bilo koje druge vrste nesreće koja pogađa ljude. To je vrsta nesreće koju uzrokuju ljudi. Kada prirodna katastrofa, u obliku grmljavinske oluje, požara, poplave ili potresa, pogodi ljudsko naselje, ubijajući ljude i stoku, ostavljajući za sobom razaranje, nema previše smisla tražiti nekog krivca (osim bilo koji nadnaravni 'faktor' koji bi neko mogao pozvati na odgovornost). S druge strane, ako takvu štetu prouzrokuju više ili manje prepoznatljivi ljudski faktori kao što su nasilni susjedi, neprijateljske vojske ili teroristi, radi se o nepravdom činu koji je počinio neki krivac. Pravedna zelena tranzicija onda ne mora biti usmjerena samo prema cilju spašavanja ljudi od ekoloških katastrofa, već i protiv onih koji su prepoznatljivi krivci.

I tu nastaje druga vrsta problema. Dok se suočavamo s potencijalnom ekološkom katastrofom, možemo se odnositi prema čovječanstvu kao prema cjelini, jer svi su nevini kad se suoče s katastrofalnim krajem. S druge strane, krivnja i odgovornost su neravnomjerno raspoređene. Međutim, suprotno svemu što smo naučili osjećati o etici, ovdje kazna ne može i ne smije biti jednaka ili proporcionalna odgovornosti ili krivnji. Koliko god su takve ideje vjerojatno popularne među populističkim pokretima, medijima, političarima/kama i predanim misliocima, potraga za pravednom zelenom

tranzicijom mora gledati u drugom smjeru. Neposredne žrtve treba spasiti, pomoći i podržati koliko god one (ne) sudjelovale u zbivanjima koja su prouzrokovala nevolje s okolinom. Isto tako, rješenja se moraju tražiti u strukturnim promjenama, gdje se čovječanstvo više ne može tretirati kao jedinstvena cjelina, već kao masa suprotstavljenih interesa i kontradiktornih odnosa.

Iako je zaista velika nepravda da oni koji su najmanje doprinijeli klimatskim promjenama obično plaćaju najveću cijenu za dosad nanесenu štetu – bilo zato što se mnoge od najsiromašnijih zemalja i regija također nalaze u područjima koja su najviše pogođena ekstremnim vremenskim prilikama (iako se možda čini da to više nije slučaj s obzirom na ovogodišnje događaje kao što su velike poplave u Njemačkoj, požari i suša u SAD-u i na kanadskom zapadu, kao i u Australiji), ili, što je još važnije, jer je potreban novac jer su adaptacija i ublažavanje jednostavno nedostupni siromašnim, često prezaduženim zemljama južne hemisfere – nema jednostavnog 'pravednog' rješenja u kojem se odgovornost pripisuje, a finansijske (i druge) obaveze raspoređuju u skladu s tim. Ako ni zbog čega drugog onda zbog toga što ne postoji globalna sila koja može prisiliti bogate zemlje da prihvate takve obaveze – a nadati se takvim promjenama mišljenja i iznenadnoj velikodušnosti kakva nije videna u historiji bilo bi krajnje naivno. Nikada neće biti takvog 'zelenog socijalnog transfera' od bogatog svijeta prema siromašnima (iako je za progresivne aktere u bogatim zemljama imperativ da nikada ne prestanu podsjećati na moralni, ako ne i finansijski dug prema siromašnima), i tako promjena mora biti strukturna. Odnosno, ne samo dogovor koji su predstavnici/e zemalja sklopili/e na Konferenciji stranaka, već globalna promjena u odnosu između nacionalnih država i globaliziranog kapitala, odnosno koordinirani napor da se reguliraju globalni lanci proizvodnje, što znači, između ostalog, baviti se globalnim poreznim režimom, bankarskom tajnom, globalnim trgovinskim ugovorima i njihovom sposobnošću da djeluju ili kao mehanizmi globalne deregulacije (kao što su mehanizmi za rješavanje sporova između investitora i države), ili kao sredstva za bolji (ako ne i najbolji) izvoz praksi (npr. putem klauzula o radnim pravima ili ekološkim standardima).

Stoga je jasno da se pravednost pravedne zelene tranzicije nikako ne može svesti na socijalnu skrb – koliko god ona

bila velikodušna. To nije korekcija koja nemilosrdnu tržišnu utakmicu nadopunjuje ograničenim stepenom solidarnosti, olakšavajući položaj siromašnih, bolesnih, invalida i općenito obespravljenih bez ukidanja siromaštva, sistemske nejednakosti i otuđenja. Proizvodnja za ljudske potrebe, razvoj dobara i uslova za pristojan život jednostavno ne mogu funkcionirati bez punog učešća onih kojima su namijenjeni. Ne može se razvijati bez razvoja kapaciteta svih radnika/ca i proizvođača da shvate šta je uključeno u takvu transformaciju i preuzmu vlasništvo nad njom.

U međuvremenu, u nadolazećim godinama bit ćemo svjedoci postepenih promjena, često prekidanih protuprocima. Kao što je pokazao mukotrpan napredak prema globalnom rješenju putem mirovnih promjena u nizu Konferencija stranaka, na djelu su dva paralelna i međusobno isprepletana procesa: s jedne strane, izvještaji i upozorenja Međuvladinog panela o klimatskim promjenama pružaju sve preciznije i sveobuhvatnije procjene rizika i preostalo vrijeme za njihovo uklanjanje. S druge strane, ekonomski i politički moćnici, kao i sistemska inercija, prolongiraju odgode i kompromise koji bi produžili život postojećim modelima i investicijama. Samo najdrastičnije manifestacije uništavanja okoliša služe kao signali koji guraju donosioce odluka u željenom smjeru. Oni na periferiji ne bi trebali samo sjediti i čekati, ali njihovoj međunarodnoj organizaciji i pritisku također će trebati vremena da dovoljno ojačaju.

U svim tim zbivanjima najkritičnija tačka ostaje hoće li vlade najrazvijenijih zemalja i međunarodne organizacije koje su još uvijek pod dominantnim utjecajem tih država moći vratiti značajan dio moći koju su prepustili poslovnim interesima posljednjih četrdeset godina, ako ne i duže. Hoće li se to dogoditi u velikoj mjeri zavisi od razvoja političkih snaga koje se bave zaštitom okoliša i pravdom u tim zemljama, te njihovom međunarodnom utjecaju. Pravedna zelena tranzicija nije samo stvar znanja i pravde, već i moći.

U našem dijelu svijeta – nazovimo ga Zapadni Balkan, postjugoslavenski prostor ili Jugoistočna Europa – izazovi su

još veći. Prvo, ekonomije ovisne o ugljenu. Drugo, nesigurni socioekonomski uslovi, koji djeluju protiv velikih ekonomskih i tehnoloških poremećaja zatvarajući industrije o kojima još uvijek ovise značajni dijelovi radnog stanovništva i ljudi u nedostatku funkcionalnih mreža socijalne skrbi ili tržišta rada koje bi moglo apsorbirati ljude sa često inače zastarjelim vještinama. Treće, još uvijek relativno nerazvijene ekološke kulture, što je posve razumljivo u svjetlu prethodne dvije točke. I na kraju, ali ne i najmanje važno, situacija u kojoj su javne institucije, pa čak i države, zarobljene, što dodatno otežava njihovo djelovanje kao promotore zelene tranzicije, a kamoli pravedne.

Problem zarobljene države na ovom području je dvojak, što ga čini puno gorim: sve dok traje postkomunistička 'tranzicija', ključni akteri zarobljene države bile su političke elite (organizirane u oligarhijski dominantne stranke), više nego poslovni krugovi koji su zadržali poziciju klijenta. Nedavno su se međunarodni investitori pojavili kao značajni igrači u zarobljavanju države, sklapanju poslova s nacionalnim moćnicima, koji nisu ograničeni pravnim propisima, nezavisnim institucijama, medijima ili akterima poput sindikata ili lokalnih kapitalista.

Hoće li takve vlade uopće moći, a kamoli htjeti voditi reforme dalje od tehnologija kojima dominira ugljen, koristeći obnovljive izvore energije, razvijajući ekološki prihvatljivu industriju, poljoprivredu, transport itd., štiteći okoliš? Bez snažnog pritiska, međunarodnog i lokalnog, vlastitih društava – teško.

Jedini protivnici štetnih politika i poslova u našoj regiji su nezavisne organizacije civilnog društva, stvorene odozdo, koje su kroz aktivizam i međunarodne kontakte razvile određenu stručnost i društveni kapital. Međutim, njihov učinak zavisi od potpore javnosti koju uspiju mobilizirati. S obzirom da se čini da sveukupno nezadovoljstvo u tim društvima raste, organizacije koje su ga sposobne politički artikulirati nisu bez šanse. U svakom slučaju, pravedna zelena tranzicija stvar je kulturne, društvene i političke borbe čiji je ishod još uvijek neizvjestan. ■■■

da li su naša društva spremna?

Razbijanje monopola u zelenoj tranziciji

Majda Ibraković

Bosna i Hercegovina je zemlja koja je kroz razne reforme prošla samo u teoriji, ali ne i u praksi. Proces tranzicije na ovim prostorima traje od 90-ih godina. Dakle, riječ tranzicija ovdje je poprilično omražena u narodu, jer nije vezana za jednakost i pravdu – već za bogaćenje političkih elita. Energetska tranzicija, međutim, već neko vrijeme vrlo stidljivo kuca na vrata, a fosilni sat otkucava do 2050. Za zemlju koja uglavnom ovisi o ugljenu, ovo je velika prekretnica.

Dva su trenda koja će obilježiti ostatak naših života: ozelenjavanje i digitalizacija svega. Dok je digitalizacija možda više stvar udobnosti i izbora, zelena tranzicija je imperativ, pitanje 'biti ili ne biti'. Ali čini se da to dvoje ipak ide zajedno. Evropska unija uvela je Evropski zeleni plan kako bi se život i ekonomija udaljili od fosilnih goriva i industrija koje intenzivno koriste stakleničke plinove i kako bi se ublažili socioekonomski troškovi tranzicije. Ovo je put prema ekonomiji s nultim emisijama, neutralnim ugljenom do 2050. Nakon Plana slijedi fond osmišljen za potporu zajednicama koje su najviše pogođene planovima za zatvaranje sektora ugljena i drugih industrija s intenzivnim emisijama ugljena. Podupirati će projekte koji uključuju zatvaranje rudnika ugljena i prekvalifikaciju radnika.

od zelene tranzicije do pravedne tranzicije za Balkan

Zelena agenda je nakon nekog vremena prilagođena Zapadnom Balkanu i prihvaćena od strane zemalja Zapadnog Balkana, a 2020. godine, potpisivanjem Sofijske deklaracije, postavljena je pozornica za veliko finale – određen je i datum dekarbonizacije, i to 2050. godina, za zemlje Zapadnog Balkana (uključujući Bosnu i Hercegovinu) koje nisu imale hrabrost prije toga objaviti datum postepenog ukidanja ugljena. Ova jedinstvena prilika također otvara sredstva za balkanske zemlje za finansiranje takozvane zelene tranzicije.

Majda Ibraković
Kampanja za energiju i
klimatske promjene (Centar
za životnu sredinu – BiH,
Banja Luka).

Kroz nedavno pokrenutu Platformsku inicijativu za podršku regijama ugljena u tranziciji na Zapadnom Balkanu i u Ukrajini, uključene su neke od najvećih finansijskih institucija koje podržavaju ovu promjenu u regijama i sektorima za koje će prijelaz na zelenu ekonomiju biti najveći izazov. Unutar ovog mehanizma mobilizirat će se najmanje 100 milijardi eura u razdoblju 2021-2027. za najugroženije regije. Jedan dio, oko 9 milijardi eura, bit će na raspolaganju zemljama Zapadnog Balkana. Koliko će komada tog kolača zaista dobiti svaka zemlja, zavisi od ambicije svake zemlje za zelenu tranziciju.

još jedna tranzicija koja neopravdano kasni u BiH

Bosna i Hercegovina je zemlja koja je kroz razne reforme prošla samo u teoriji, ali ne i u praksi. Proces tranzicije na ovim prostorima traje od 90-ih godina. Dakle, riječ tranzicija ovdje je poprilično omražena u narodu, jer nije vezana za jednakost i pravdu – već za bogaćenje političkih elita. Energetska tranzicija, međutim, već neko vrijeme vrlo stidljivo kuca na vrata, a fosilni sat otkucava do 2050. Za zemlju koja uglavnom ovisi o ugljenu, ovo je velika prekretnica. Za većinu stanovnika vjerovatno se 2050. godina čini svjetlosnim godinama daleko, ali – da se ne zaboravi, to je skoro jednako daleko od sada u budućnosti koliko su nesretne 90-e u prošlosti. Intenzitet transformacije sistema koja se trenutno odvija na globalnoj razini u smislu ublažavanja klimatske krize obrnuto je proporcionalan razini svijesti i zabrinutosti domaćih vlasti o ovoj temi. Ne samo da mediji, javnost i političari/ke u BiH ne primjećuju postojanje i posljedice

staklenički plinovi....!!!!
Foto: Chris 861
CC-BY-NC-ND 2.0

klimatske krize, nego je ni ne povezuju s mogućim uzrocima i posljedicama – drugim riječima, ovdje nema ni mjesta ni vremena za racionalnu kauzalnost. Ne iznenađuje da je klimatska kriza samo jedna u nizu kriza predvođenih sveprisutnom političkom krizom.

od Zelene agende do tranzicije na zelenu energiju

Kako bi se približila ciljevima Pariškog sporazuma, Sofijske deklaracije i Zelene agende za Zapadni Balkan, te kako bi smanjila vlastite emisije i doprinijela ublažavanju klimatske krize, Bosna i Hercegovina je trebala pokrenuti proces energetske tranzicije davno prije. Proizvodnja energije je "zadužena" za preko 60% emisije stakleničkih plinova u Bosni i Hercegovini, uz emisiju od 7,1 t/CO₂ po glavi. Ovisnost o ugljenu je takva da je u 2020. godini ukupno 67,9% električne energije u BiH proizvedeno u termoelektranama. Stoga je energetska tranzicija, posebno u proizvodnji energije, prvi i možda najvažniji korak koji slijedi.

Pogledajmo postulate energetske tranzicije koja bi, osim što bi trebala biti zelena, trebala biti fer i pravedna. Bavi se procesom dekarbonizacije, primjenom načela energetske učinkovitosti i ubrzavanjem korištenja obnovljivih izvora energije – uključujući sve interesne grupe. Temelji se na tri stupa: demokratizacija, decentralizacija i digitalizacija – 3D energetske tranzicije elektroenergetskog sistema. Jedan od postulata demokratizacije energetske tranzicije temelji se na ideji da građani/ke i privatne kompanije, osim uloge potrošača električne energije, dobiju i ulogu proizvođača – tzv. proizvođača-potrošača (eng. *prosumers*). Dakle, to je revolucionarna 'izmjenična struja' u kojoj svaki/a građanin/ka dobiva veći utjecaj i udjel u energetskekom sistemu doprinoseći protoku energije unutar električne mreže.

ko drži monopol u sadašnjoj energetskekoj tranziciji na OIE u BiH

Nažalost, važeći zakoni u Bosni i Hercegovini potpuno isključuju mogućnosti za građansku energiju: proizvođače-potrošače ili zajednice obnovljivih izvora

Najpogubniji dio zakona je mogućnost da se kroz neopravdano visoke poticaje za električnu energiju iz obnovljivih izvora energije, u kombinaciji s državnim aparatom koji je ionako opterećen korupcijom, brzo i velikodušno oplodi kapital za obnovljive tajkune, posebno investitore u vodenu i solarnu energiju. Zakon je omogućio sistem državno zagaranovanih cijena kroz izrazito visoke poticajne cijene za investitore u solarne i male hidroelektrane, plaćene novcem građana/ki, a većini tih građana/ki potpuno je onemogućeno da postanu sudionici na tržištu električne energije.

energije. Ovaj koncept bi omogućio građanima/kama, vlasnicima/ama stanova ili članovima mjesnih zajednica da zajednički ulažu u izgradnju malih solarnih elektrana na krovovima stambenih zgrada ili na neiskorištenom državnom i/ili privatnom zemljištu. No, ova zakonska prepreka građanima/kama onemogućuje pokušaj samoopskrbe, smanjenja troškova i racionalnijeg trošenja električne energije. Onemogućeno im je da im se nadoknade viškovi ili manjkovi električne energije – vlada na taj način štiti monopolistički položaj stranački opkoljenih elektroprivreda i onemogućuje istinsko otvaranje tržišta električne energije, koje je predviđeno kao dio obaveza iz Ugovora o Energetskoj zajednici.

obnovljivi izvori energije kao način da se pojača moć 'velikih riba'

Zakoni o korištenju obnovljivih izvora energije u BiH bili su od primarne važnosti (i još uvijek jesu), s obzirom da bi njihova primjena trebala snažno usmjeriti državu prema proizvodnji električne energije iz OIE. Također, ti su zakoni trebali omogućiti građanima/kama da postanu aktivni/e učesnici/e u proizvodnji "čiste" električne energije (demokratizacija električne energije), te pomoći ekonomiji da smanji ovisnost o ugljenu. Međutim, najpogubniji dio zakona je mogućnost da se kroz neopravdano visoke poticaje za električnu energiju iz OIE, u kombinaciji s državnim aparatom koji je ionako opterećen korupcijom, brzo i velikodušno oplodi kapital za obnovljive tajkune, posebno investitore u vodenu i solarnu energiju. Dakle, zakon je omogućio sistem državno zagaranovanih cijena kroz izrazito visoke poticajne cijene za investitore u solarne

i male hidroelektrane, plaćene novcem građana/ki, a većini tih građana/ki potpuno je onemogućeno da postanu sudionici na tržištu električne energije, što znači da je mogućnost ostvarivanja koncepta čiste građanske energije pomnožena s nulom.

I ne samo to, već je blokirana još jedna temeljna ideja gore spomenutog 3D koncepta energetske tranzicije: a to je da se mnogi "mali" proizvođači unutar jedne lokalne zajednice spajaju na mrežu kako bi smanjili gubitke. Umjesto toga, olakšice – kvote za OIE stavljene su u zajednički nazivnik na čije mjesto dolaze veliki investitori. Tako se poticajni kolač dijeli samo krupnim ribama s političkim vezama, novcem i moći. Osim toga, ovi elektroenergetski moguli mogu se dodatno obogatiti jer nema ograničenja u broju poticaja; odnosno za svaku izgrađenu elektranu mogu dobiti garanciju plaćanja u trajanju od 12 do 15 godina. Uz to, tradicija zanemarivanja utjecaja na okoliš još više pogoršava slučaj, jer loše vodena izgradnja malih hidroelektrana, koje ostavljaju korita rijeka potpuno suhima, ne samo da pustoši okoliš u BiH, već pored toga i širu javnost skroz okreće protiv obnovljivih izvora energije.

potrebna je promjena političke vlasti

Zbog ciljane medijske šutnje i neosviještenosti većine građana/ki o važnosti zelene energetske budućnosti društva, ovi zakoni još uvijek nisu dobili zasluženu pažnju javnosti. Zapravo, čini se da gotovo nikoga nije toliko briga za njih, što i ne čudi u zemlji u kojoj je veliki postotak građana/ki suočen s finansijskom neizvjesnošću, odljevom mozgova i nestabilnošću u svim segmentima društva. Energetska zajednica, međutim, sada zahtijeva potrebne reforme i novo zakonodavstvo u oba entiteta, kako bi

se prilagodili energetske i klimatske politici EU. Novi zakoni o korištenju OIE, nakon dvije godine prilagođavanja EU Direktivi o obnovljivim izvorima, jeftinijim tržišnim načelima i konceptu građanske energije, predviđaju nekoliko značajnih i pozitivnih promjena koje bi ih približile zakonima o poticanju OIE u zemljama EU.

Najvažnije bi trebalo biti prestanak poticanja privatnog džeparenja dobiti, uz energetske uključivanje građana/ki, bez kojih nema pravedne zelene tranzicije.

Konačno, građani/ke i privatne kompanije širom zemlje, osim statusa potrošača, dobili bi priliku postati i proizvođači-potrošači. Izmjenom i dopunom zakona konačno bi se trebao uvesti koncept energetske zajednice koje cvjetaju u regiji. Međutim, zbog stalnog isključivanja građana/ki iz procesa njihovog donošenja, ovi zakoni ne dobivaju dovoljnu pažnju javnosti. Građani/ke, opravdano nezadovoljni/e besramnim trpanjem njihovog novca u džepove političkih tajkuna i/ili stranaka na dodatni trošak svoje životne okoline, takve zakone vide kao moćno oružje kriminala, umjesto kao mogućnost vlastitog osnaživanja. Stoga ne čudi da, pod takvim zakonodavstvom, i s obzirom na kleptokraciju elita moći, ljudi u ovoj zemlji osjećaju isti prijezir i razočaranje koje osjećaju prema kleptokraciji elita moći.

postoji li zeleni izlaz za BiH?

Ne možemo više imati ekonomski rast na štetu planete i na štetu ljudi. Usvajanjem Zelene agende za Zapadni Balkan, zemlje regije, uključujući i Bosnu i Hercegovinu, pristale su biti dio ovog plana. Početkom juna postignut je politički dogovor između Evropskog parlamenta i Evropskog vijeća o novom Instrumentu pretpriprustne pomoći (IPA III), s ukupnim budžetom od preko 14 milijardi eura za razdoblje 2021-2027. godine, od čega je velik dio povezan sa Zelenom agendom. Imamo smjernice za kreiranje i provedbu politika na razini Evropske unije, političko opredjeljenje na Zapadnom Balkanu i u Bosni i Hercegovini, te imamo alate finansiranja koji će omogućiti tranziciju i počnemo prihvatati transformaciju. Zelena tranzicija je tema koja nadilazi ideološko etiketiranje i koja mora biti u fokusu društva. Kao društvo i kao pojedinci/ke, lokalne zajednice, političari/ke, nevladine organizacije, kompanije, naučnoistraživački djelatnici/e – odgovorni/e smo za stanje okoliša u kojem smo zapeli, ali također imamo moć poboljšati stvari. U zelenoj tranziciji niko ne smije biti zaostavljen, ali isto tako, niko ne smije dopustiti da sam/a ili bilo ko drugi zaostane. ■■■

izgledi za nezavisno djelovanje u energetskej tranziciji Zapadnog Balkana

Pippa Gallop

Posljednjih godina, javno djelovanje o pitanjima zaštite okoliša povećalo se širom Zapadnog Balkana, uglavnom zbog ozbiljnog problema zagađenosti zraka i tsunamija hidroelektrana koji je presušio rijeke i potoke. Kao i pritisak odozdo prema gore, *Zelena agenda EU-a za Zapadni Balkan*¹ je konačno dala jasan signal da je zelena tranzicija visoki prioritet za EU u regiji, a osnivanje *Inicijative za regije ugljena u tranziciji na Zapadnom Balkanu i u Ukrajini*² 2020. godine dodatno je usredotočilo vlade na crpljenje sredstava za projekte koji odavno kasne.

pravedna zelena tranzicija ili samo postepeno ukidanje ugljena?

Iako zemlje trebaju pokriti sva pitanja zaštite okoliša kao dio procesa pristupanja EU, a *Zelena agenda za Zapadni Balkan* pokriva sve od kružne ekonomije do poljoprivrede,³ u stvarnosti, većina dosadašnjih napora bila je u sektoru električne energije.

Ovaj fokus je relativno opravdan, unatoč sve većoj hitnosti pitanja poput otpada. Sve donedavno, većina zemalja Zapadnog Balkana desetljećima nije izgradila značajne nove kapacitete za proizvodnju električne energije, a zastarjele elektrane na lignit u regiji brzo dolaze do kraja svog životnog vijeka. Od dvadesetak⁴ novih elektrana na ugljen planiranih u regiji u prošlom desetljeću, samo su Stanari u Bosni i Hercegovini izgrađeni, a Kostolac B3 u Srbiji je u izgradnji.⁵ Čak i uzimajući u obzir golemi potencijal regije za uštedu energije, hitno je potreban novi kapacitet obnovljive energije.

1 Vijeće za regionalnu saradnju, Sofijska deklaracija o Zelenom planu za Zapadni Balkan, 10. novembar 2020.

2 Evropska komisija, Initiative for coal regions in transition in the Western Balkans and Ukraine, 15. februar 2021. godine, ažurirano 5. jula 2021.

3 Dekarbonizacija: klima, energija, mobilnost
Kružna ekonomija
Sprječavanje zagađenja zraka, vode i tla
Poljoprivreda i proizvodnja hrane
Zaštita bioraznolikosti.

4 To uključuje i neke elektrane za koje nije bilo ozbiljne šanse da će ikada biti izgrađene, poput Kongore i Bugojna u Bosni i Hercegovini, ali je devet elektrana stiglo barem do odobrenja procjene utjecaja na okoliš.

5 Pripremni radovi za Tuzla 7 u Bosni i Hercegovini također su se odvijali, ali izgradnja nije počela. U vrijeme pisanja još uvijek nije jasno hoće li se projekat nastaviti zbog promjena kod dobavljača opreme.

Vlade su postepeno počele promicati obnovljivu energiju, iako selektivno. Njihova pretjerana koncentracija na hidroenergiju uz zanemarivanje učinkovitosti vjetra, sunca i energetske efikasnosti rezultirala je oštećenjem okoliša i otporom javnosti, ali jedva da je utjecala na opskrbu električnom energijom.⁶ Godine 2018. stotine 'malih' hidroelektrana (<10 megavata) primile su 70 posto poticaja za obnovljivu energiju na Zapadnom Balkanu, ali su proizvele samo 3,6 posto ukupne električne energije.⁷

Ovo se sada počinje mijenjati. Od 2018. vjetroinstalacije su ubrzane,⁸ a nekoliko velikih solarnih projekata sada je u pripremi.⁹ Političke orijentacije zemalja također se mijenjaju, a Sjeverna Makedonija se nedavno obavezala da će postepeno ukinuti ugljen do 2027. godine,¹⁰ a čak i Srbija¹¹ formira radne grupe za dekarbonizaciju.

Dekarbonizacija energetskog sektora na Zapadnom Balkanu dogodit će se u nadolazećim desetljećima, ali ostaje za vidjeti hoće li se izbjeći neodrživa odstupanja kao što su fosilni plin, šumska biomasa, spaljivanje otpada i hidroenergija na osjetljivim lokacijama. Također nije jasno kada će se i hoće li se tranzicija u nastajanju proširiti na druge sektore. Čak grijanje i transport su se do sada jedva dotakli, a kamoli poljoprivreda i kružna ekonomija

Dekarbonizacija elektroenergetskog sektora na Zapadnom Balkanu dogodit će se u nadolazećim desetljećima, ali ostaje za vidjeti da li će se izbjeći neodrživa odstupanja kao što su fosilni plin, šumska biomasa, spaljivanje otpada i hidroenergija na osjetljivim lokacijama. Također nije jasno kada će se i hoće li se tranzicija u nastajanju

- 6 Samo je Albanija uspjela izgraditi nove velike hidroelektrane, ali ironično, to je zemlja koja ih najmanje može opravdati, budući da već potpuno ovisi o hidroenergiji za proizvodnju električne energije i pati od vrlo fluktuirajuće proizvodnje električne energije i visokog uvoza kao rezultata.
- 7 CEE Bankwatch Network, Hidroenergija Zapadnog Balkana: ko plaća, ko profitira?, CEE Bankwatch Network, septembar 2019.
- 8 Sekretarijat Energetske zajednice, WB6 Praćenje energetske tranzicije, treće izdanje, juni 2021.
- 9 Vidjeti <https://balkangreenenergynews.com/?s=solar> radi primjera.
- 10 Powering Past Coal Alliance, Spain heads list of new Powering Past Coal Alliance members - PCCA expands into Western Balkans and Poland, 30. juni 2021.
- 11 Vladimir Spasić, Serbian government sets up council for energy sector decarbonization, Balkan Green Energy News, 14. juli 2021.

proširiti na druge sektore. Čak grijanje i transport su se do sada jedva dotakli, a kamoli poljoprivreda i kružna ekonomija.

Naglasak na elektroenergetskom sektoru djelimično odražava situaciju u samoj EU, koja u obnovljivoj električnoj energiji napreduje brže nego u drugim područjima. U 2020. obnovljivi izvori energije¹² prvi put su prestigli proizvodnju na fosilna goriva, proizvevši 38 posto električne energije u EU-u, u usporedbi s 37 posto iz fosilnih goriva.¹³ No, s druge strane, EU se bori da reformira svoj neodrživi poljoprivredni sistem¹⁴ i stvori kružnu ekonomiju.¹⁵

Ali promjene u energetskom sektoru na Zapadnom Balkanu također su rezultat Ugovora o Energetskoj zajednici¹⁶ koji državama omogućuje sudjelovanje na energetskim tržištima EU pod uslovom da primjenjuju odabrano energetske i ekološke zakonodavstvo EU. Napredak u provedbi Ugovora je spor,¹⁷ ali dosljedno vođenje i praćenje napretka od strane Sekretarijata Ugovora gotovo je sigurno obezbijedilo veći napredak nego što bi se postigao samim procesom pristupanja EU.

učešće javnosti u dosadašnjoj energetskej tranziciji

Hoće li energetska tranzicija biti pravedna i u kojoj će mjeri uključiti javnost kao aktera u proces, ključni su faktori koji će odrediti njen uspjeh.

12 Ne nužno održivi obnovljivi izvori energije, ali svi oni koji ispunjavaju uslove da se ubrajaju u obnovljive izvore energije prema EU-ovoj Direktivi o obnovljivoj energiji, uključujući kontroverzne izvore poput bioenergije i hidroenergije.

13 Christian Redl et al., Evropski energetskej sektor u 2020., Agora Energiewende i Ember Climate, januar 2021.

14 Greenpeace, Evropski ured za okoliš, BirdLife, Da li nova zajednička poljoprivredna politika (CAP) ispunjava očekivanja? Procjena NVO u odnosu na 10 testova za poljoprivrednu politiku EU-a koja je kompatibilna sa Zelenim planom, juni 2021.

15 Iako je EU kao cjelina možda ispunila svoj cilj od 50 posto u pogledu recikliranja stakla, metala, plastike i papira do 2020. (konačni rezultati još nisu dostupni), za nekoliko zemalja djeluje malo vjerovatno da su pojedinačno ispunile ovaj cilj. Osim toga, brojke Eurostata (ENV_WASMUN) pokazuju da su se poboljšanja uglavnom dogodila u zemljama srednje i istočne Europe, pri čemu su mnogi prethodni predvodnici, poput Njemačke i Austrije, stagnirali u posljednjih deset godina. Ciljevi kružne ekonomije dobili su poticaj revizijom Okvirne direktive o otpadu iz 2018. i Akcionog plana za kružnu ekonomiju za 2020. godinu, ali rezultate tek treba vidjeti.

16 www.energy-community.org

17 Sekretarijat Energetske zajednice, Izvještaj o provedbi 2020., novembar 2020.

Najosnovniji razlog za uključivanje javnosti u donošenje odluka je izbjegavanje negativnih reakcija, no čak ni ova najniža razina konsultacija često nije provedena u stvarnosti. Zakonodavstvo EU-a često se pogrešno tumači kako bi se zaobišle odredbe o sudjelovanju javnosti, ili tamo gdje se javne konsultacije formalno provode, one nemaju utjecaja na donesene konačne odluke.

U kontekstu energetske tranzicije postoji još više razloga za smisleno savjetovanje javnosti, jer oni nisu samo krajnji kupci pruženih usluga, već mogu i proizvoditi, skladištiti i trošiti energiju, izravno pridonoseći uspjehu politike kao i osjetiti njene dobrobiti.

Ali ideja o uključivanju individualnih domaćinstava u energetske tranzicije u regiji je u povojima. Vlade nisu uspjele iskoristiti mogućnosti poput poticanja solarnog grijanja vode ili duboke rekonstrukcije domaćinstava.

Promjena se počinje događati, ali vrlo sporo. Sve su zemlje počele usvajati zakonodavstvo EU o proizvođačima-potrošačima, ali do juna 2021. Srbija i Albanija još uvijek nisu imale registriranih proizvođača-potrošača, Bosna i Hercegovina je imala samo jednog, a Crna Gora šest. Najviše ih ima Kosovo – 56, a Sjeverna Makedonija 42.¹⁸ Ove razlike u velikoj mjeri odražavaju nedostatak sekundarnog zakonodavstva u nekim zemljama.

zakonodavstvo EU-a promiče proizvođače-potrošače i energiju za zajednicu

Koncept proizvođača-potrošača može imati mnoge oblike, bilo da se radi o kući ili poslovnoj zgradi, proizvodnji ili skladištenju električne energije ili oboje. Energetske zadruge uključuju domaćinstva ili pojedince koji kupuju udjele u pravnom licu koje zatim ulaže u proizvodnju električne energije, skladištenje ili rekonstrukciju zgrada. Broj energetske zadruga i potrošača u EU nije jasan, ali REScoop federacija evropskih građanskih energetske zadruga predstavlja 1.900 evropske energetske zadruga uključujući 1.250.000 ljudi.¹⁹

18 Sekretarijat Energetske zajednice, WB6 Praćenje energetske tranzicije, treće izdanje, juni 2021.

19 <https://www.rescoop.eu/>

Informacije o potencijalu za nezavisne energetske inicijative na Zapadnom Balkanu su rijetke, ali u EU studija CE Delft procjenjuje da bi do 2050. godine 83 posto kućanstava u EU moglo postati energetske građani doprinoseći proizvodnji, upravljanju ili skladištenju obnovljive energije.²⁰ Oko polovine domaćinstava, oko 113 miliona, moglo bi proizvoditi energiju i, još više, moglo bi pružiti fleksibilnost potražnje s električnim vozilima, pametnim e-bojlerima ili stacionarnim baterijama.²¹

Kroz paket *Čista energija za sve Evropljane*, EU je u svoje zakonodavstvo uvela koncept energetske zajednice i samo je pitanje vremena kada će i zemlje Zapadnog Balkana morati prenijeti ova pravila putem Ugovora o Energetskej zajednici, iako rok još nije postavljen. Nove Direktive omogućuju aktivno sudjelovanje potrošača kao proizvođača-potrošača ili putem energetske zajednice, a potonje mogu imati bilo koji oblik pravnog lica, npr. zadruge, partnerstva, neprofitne organizacije ili malog/srednjeg preduzeća.

Takva zakonodavna potpora trebala bi pomoći u popunjavanju pravnih praznina za takve inicijative u zemljama Zapadnog Balkana i olakšati postajanje proizvođačem-potrošačem ili zadrugom, čak i uzimajući u obzir kašnjenja i pogrešnu transpoziciju koji se mogu očekivati.

izgledi za proizvođače-potrošače i energetske zadruge na Zapadnom Balkanu

Nije samo novo zakonodavstvo ono što će utjecati na javne inicijative odozdo prema gore u energetskej sektoru, jer je već moguće instalirati solarne fotonaponske sisteme na kuće bez prodaje viška električne energije u mrežu. Neki domovi, javne zgrade i preduzeća su to već učinili, npr. Centar za posjetitelje Pecka kod Mrkonjić Grada u Bosni i Hercegovini.²²

Neke su zemlje nudile *feed-in* tarife (poticajne cijene) kako bi potaknule takva ulaganja, ali one su uglavnom bile usmjerene prema ispunjavanju ciljeva do

20 Bettina Kampman, Jaco Blommerde, Maarten Afman, Potencijal energetske građana/ki u Evropskej uniji, CE Delft, septembar 2016.

21 Ibid.

22 Balkan Green Energy News, First PV system in rural BiH installed thanks to crowdfunding campaign, 29. juni 2021.

Humanitarna kampanja
"Zraka sunčeve svjetlosti –
svjetlo nade"
Foto: Zelena akcija
CC-BY-NC 2.0

2020. godine. Zakonodavstvo u ovoj oblasti trenutno se mijenja, pa je nejasno u kojoj će mjeri ovakvi poticaji postojati u budućnosti.

Takvi nezavisni projekti mogu se i moraju nastaviti razvijati, ali bez vlada i lokalnih vlasti koje nude jasne finansijske poticaje i povoljan okvir za izdavanje dozvola, oni će najvjerovatnije ostati mali broj demonstracijskih projekata umjesto da čine ozbiljnu komponentu pravedne zelene tranzicije regije.

U teoriji, mogućnost prodaje viška električne energije u mrežu i ušteda novca na kupnji električne energije trebala bi potaknuti veći broj ulaganja u malu proizvodnju obnovljivih izvora energije. Pregled proizvođača-potrošača u EU-u iz decembra 2020. pokazao je da je dominantna motivacija za postajanje proizvođačem-potrošačem smanjenje troškove električne energije. "*Proizvođači-potrošači u Danskoj i Njemačkoj, naprimjer, čak i bez feed-in tarifa, i dalje su motivirani usvojiti proizvodne tehnologije kako bi izbjegli plaćanje visokih cijena električne energije te poreze i tarifa.*"²³

Međutim, na Zapadnom Balkanu cijene električne energije za domaćinstva još uvijek su regulirane na vrlo niskoj razini – često znatno ispod stvarnih troškova proizvodnje. Dakle, bez *feed-in* tarifa malo je poticaja za ulaganje npr. u krovne solarne elektrane. Ipak, mnogi ljudi još uvijek imaju poteškoća s plaćanjem svojih računa zbog općeg siromaštva i jer se električna energija koristi neučinkovito, uključujući grijanje domaćinstava starim elektrotoporskim grijačima, često u loše izoliranim zgradama.

Potreba za povećanjem cijena električne energije u domaćinstvima radi stabilizacije javnih komunalnih usluga predstavlja izvor stalne glavobolje za vlade, a glasine o takvim poskupljenjima često su praćene protestima. Političari/ke obično na kraju odgode ili smanje planirana povećanja, a poticaj za ulaganje u to da postanete proizvođač-potrošač ili u energetskej zadrugu ostaje minimalan.

Troškovi takvih ulaganja su previsoki za mnoge ljude, ali to se može prevladati. Lakše je ako postoji određena razina političke podrške za tu ideju na nacionalnoj ili lokalnoj razini, jer olakšava pristup međunarodnim donatorskim fondovima, posebno za energetskej učinkovitost u stambenim zgradama, što donatori žele podržati, ali ne mogu implementirati u velikoj mjeri bez voljnih lokalnih partnera. Mala i srednja preduzeća također će vjerovatno biti važni akteri u tranziciji jer imaju veće troškove energije i više novca za ulaganje od domaćinstava.

Drugi problem je što su procesi izdavanja dozvola za proizvodnju električne energije dugi i komplicirani i često nisu mnogo jednostavniji za mala postrojenja nego za velika. To se može promijeniti, ali zavisi od političke volje, koje često nema. U međuvremenu, možda bi bilo preporučljivo poticati modele uključenosti u energetske projekte koji stvaraju osjećaj ulaganja i vlasništva, ali ne uključuju nužno svako pojedinačno domaćinstvo koje mora dobiti desetine dozvola.

U Sjevernoj Makedoniji solarni fotonaponski sistemi grade se u bivšem rudniku ugljena u Oslomeju, što je simbolična slika energetske tranzicije zemlje. Međutim, ovaj proces vodi državno komunalno preduzeće *Elektrani na Severna Makedonija*, nije uključio lokalnu zajednicu niti u projektiranje niti u vlasništvo udjela u projektu. Takve aspekte treba razmotriti u budućim projektima kako bi se ljudima omogućilo da preuzmu vlasništvo nad svojim zajednicama i da imaju direktnu korist.

Jedan faktor koji ide u prilog razvoju proizvođača-potrošača u regiji je to što mnogi ljudi, posebno u ruralnim područjima, imaju vještine povezane s gradnjom koje mogu povećati njihov angažman u aktivnostima instalacije i održavanja.

S druge strane, nedostatak iskustva u demokratskom organiziranju među velikim dijelom stanovništva, zajedno sa

²³ Smart Energy Europe, The SmartEn Map Prosumers 2020, decembar 2020.

čestim nedostatkom povjerenja u druge kada je novac u pitanju, predstavljaju izazove za razvoj energetskih zadruga u regiji. Unatoč godinama opadanja kvaliteta javnih usluga i prevladavajućem osjećaju da političari/ke u regiji ne djeluju u javnom interesu, mnogi ljudi i dalje očekuju da 'država' vodi sve, iako sami improviziraju mnoge aspekte svojih života. Dakle, ako se postajanje proizvođačem-potrošačem može shvatiti kao individualna tehnička ili finansijska odluka, to bi moglo početi da se širi naširoko, dok je veća vjerovatnoća da će se energetske zadruge uspostaviti među mladim generacijama koje su manje opterećene prošlim iskustvima. Zaista, to se polako počinje događati, a u Srbiji upravo počinje zadruga Elektropionir.²⁴

djelovanje mimo električne energije

Iako je proizvodnja električne energije obično prva energetska aktivnost odozdo prema gore koja pada na pamet, trenutno nije najjednostavnija, zbog potrebe za jasnijim zakonskim okvirom – barem u slučajevima kada će se višak električne energije prodavati u mreži.

Krovno solarno grijanje vode plod je s niže razine koji se i dalje užasno nedovoljno iskorištava u cijeloj regiji. Slično, toplotne pumpe mogu uveliko smanjiti količinu električne energije koja se koristi za grijanje domaćinstava. One se mogu kupiti pojedinačno ili kolektivno kako bi se postigla bolja cijena, u zavisnosti od tehničkih potreba domaćinstva. Ova vrsta labavije saradnje mogla bi biti dobar način da se ispita situacija prije formalizacije dugoročnih zadruga.

Sve zemlje također imaju vrlo visok potencijal za uštedu energije. Energetski intenzitet Bosne i Hercegovine je najveći – više od 4,6 puta veći od prosjeka EU.²⁵ Energetska učinkovitost nije prioritizirana ni približno u potrebnoj mjeri i umjesto da bude 'prvo gorivo', obično je još uvijek primisao. Do sada su se investicije u energetske učinkovitost uglavnom provodile u javnim zgradama, a manjim dijelom u individualnim domaćinstvima ili zgradama na temelju poticaja lokalnih ili državnih vlasti.

Takvi poticaji i dalje su prijeko potrebni, ali paralelno s njihovim poticanjem, jedna od mogućnosti je usmjeravanje energetskih zadruga na ulaganja u energetske učinkovitost, a ne samo na ulaganja u proizvodnju električne energije. Ovaj pristup se pokazao korisnim u EU,²⁶ ali bi vjerovatno bio još relevantniji na Zapadnom Balkanu zbog velikog rasipanja energije.

Koji god oblik djelovanja se odabere, zagovaranje mora biti dio toga, čak i ako to nije inicijalni cilj date inicijative. Informacije je potrebno podijeliti s drugima koji možda žele učiniti nešto slično, a poteškoće u procesu potrebno je istaknuti nadležnim tijelima kako bi se postupci pojednostavili.

Nezavisni projekti mogu se i moraju nastaviti razvijati, ali bez vlada i lokalnih vlasti koje nude jasne finansijske poticaje i povoljan okvir za izdavanje dozvola, oni će najvjerovatnije ostati mali broj demonstracijskih projekata, a ne činiti ozbiljnu komponentu regionalne pravredne zelene tranzicije.

Općenito, postoji veliki potencijal za inicijative odozdo prema gore u tranziciji na zelenu energiju na Zapadnom Balkanu, a to će se vjerovatno povećati u nadolazećim godinama kako se zakonodavstvo bude razvijalo. Takve aktivnosti mogu imati mnoge oblike, ali neke mogu biti nezavisnije od drugih. Ubacivanje električne energije u mrežu kao proizvođač-potrošač ili zadruga trenutno je pravno kompliciranije od nekih drugih oblika djelovanja kao što je instaliranje solarnog grijanja vode, toplotnih pumpi ili naknadno opremanje kuća, iako bi se to trebalo promijeniti u nadolazećim godinama. Isto tako, budući da je cilj većine donatora stvaranje promjene u većoj mjeri, a ne beskrajno finansiranje pilot projekata, što je veći stepen uključenosti lokalnih ili nacionalnih vlasti, to je veća vjerovatnoća privlačenja donatorskih sredstava za smanjenje troškova takvih inicijativa. Prijeko su potrebne nezavisne aktivnosti, naročito kada nacionalne vlasti odugovlače, ali što je više ugrađena u širi okvir koji podržavaju barem lokalne – a po mogućnosti nacionalne – vlasti, to promjena može biti sistematičnija. ■■■

²⁴ <https://elektropionir.rs/>

²⁵ Statistika Međunarodne agencije za energiju, Indikatori energetske tranzicije, Bosna i Hercegovina, podaci za 2018., zadnji pristup: 16. april 2021.

²⁶ REScoop, Renoviranje predvođeno građanima/kama, pristup 25. augusta 2021.

izazovi pravedne zelene tranzicije

Samir Lemeš

Bosna i Hercegovina je pristala dekarbonizirati svoj energetske sektor do 2050. godine, što znači da bi svi rudnici ugljena i elektrane na ugljen trebali biti postepeno ugašeni i stavljeni van pogona tokom sljedeća tri desetljeća. Bosna i Hercegovina proizvodi 60% svoje energije u termoelektranama, a više od jedne trećine proizvedene energije izvozi. Uz inteligentno planiranje, mjere energetske učinkovitosti, jačanje potrošačkog tržišta i nove solarne i vjetroinstalacije, Bosna i Hercegovina bi za nekoliko desetljeća mogla postati slobodna od ugljena. Nedostatak stručnosti i velik broj zaposlenih u ovom sektoru glavne su prepreke prelasku na ugljično neutralnu ekonomiju.

Evropska komisija izradila je Ekonomski i investicijski plan za Zapadni Balkan pod nazivom Zelena agenda za Zapadni Balkan.¹ Plan su podržali svi/e političari/ke u zemljama Zapadnog Balkana jer su vidjeli/e priliku da zagrizu kolač od 29 milijardi eura (9 milijardi eura iz IPA III fondova i ulaganja do 20 milijardi eura kroz mobilizaciju nove garantne sheme za Zapadni Balkan). Zelena agenda za Zapadni Balkan nacrt je klimatskih mjera, kružne ekonomije, bioraznolikosti, održivih prehrambenih sistema, ruralnih područja i borbe protiv zagađenja.²

Bosna i Hercegovina je bez oklijevanja potpisala Sofijsku deklaraciju u novembru 2020. godine, kojom je podržala Zelenu agendu. Opterećeni unutrašnjim problemima poput neprovođenja izbornih rezultata 2020. godine, bojkota političara/ki iz Republike Srpske nakon promjena domaćeg Kaznenog zakona koje je nametnuo visoki predstavnik 2021. godine, te korupcijskih afera s vakcinama i respiratorima u Federaciji BiH, niti jedan/a bosanskohercegovački/a politički/a akter/ka još ne spominje obaveze preuzete u Sofiji. Jedino nedavno poboljšanje bilo je uspostavljanje zone bez roaminga.³ No, nekako se zaboravilo da Regionalni sporazum o roamingu potpisan u Beogradu 2019. godine, koji je stupio na snagu sredinom 2021. godine, ne pokriva prijenos podataka putem mobilne mreže, čime je ovo postignuće nepotpuno.

Bosna i Hercegovina je pristala dekarbonizirati svoj energetske sektor do 2050. godine, što znači da bi svi rudnici ugljena i elektrane na ugljen trebali biti postepeno ugašeni i stavljeni van pogona tokom sljedeća tri desetljeća. Bosna i Hercegovina proizvodi 60% svoje energije u termoelektranama, a više od jedne trećine proizvedene energije izvozi. Uz inteligentno planiranje, mjere energetske učinkovitosti, jačanje potrošačkog tržišta i nove solarne i vjetroinstalacije, Bosna i Hercegovina bi za nekoliko desetljeća mogla postati slobodna od ugljena. Nedostatak stručnosti i velik broj zaposlenih u ovom sektoru glavne su prepreke prelasku na ugljično neutralnu

Samir Lemeš
Prof. dr., vanredni profesor
na Univerzitetu u Zenici,
koordinator Aarhus centra Zenica
i predsjednik Upravnog odbora
ekološke NVO Eko forum Zenica.

1 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/green_agenda_for_the_western_balkans_en.pdf.

2 <https://balkangreenenergynews.com/state-leaders-endorse-green-agenda-for-western-balkans-at-sofia-summit/>.

3 https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/western-balkans-become-roaming-free-zone-%E2%80%99Croam-home%E2%80%99D-regime-starts-1-july-support_en.

ekonomiju. Svjetska banka procjenjuje da industrija ugljena u Bosni i Hercegovini ima oko 15.000 zaposlenih.⁴ Bosanski rudnici ugljena su vrlo neučinkoviti i opterećeni izuzetno visokim dugovima. Prosječna produktivnost rudara u BiH je 500 do 600 tona ugljena godišnje, 10 do 20 puta manje od njihovih kolega/ica u Poljskoj ili Njemačkoj.⁵ Neplaćeni porezi i doprinosi na plate u bosanskohercegovačkim rudnicima uglja dostigli su pola milijarde eura. Ekstremno zagađenje zraka sumpornim dioksidom i prašinom, nedostatak ulaganja u postrojenja za odsumporavanje i otpušivanje, najavljeni porez na ugljen i oštre evropske direktive (Direktiva o industrijskim emisijama i Direktiva o velikim uređajima za loženje) znače da industrija ugljena u Bosni i Hercegovini nema veoma obećavajuću budućnost. Međutim, politički establišment nije spreman uhvatiti se u koštac s ovim problemom.

Politička korupcija i nesposobnost sama su bit ovih problema. Državnu energetiku uglavnom vode nekompetentni ljudi koje postavljaju političke stranke. Umjesto strateškim sredstvom, smatra se izbornim plijenom; političke stranke među sobom dijele rukovodeća mjesta u državnim preduzećima prema svojim postizbornim dogovorima. Slučajevi kompetentnih menadžera/ki sa stručnim znanjem su rijetki. Oni/e su prvenstveno politički pijuni koji samo jačaju izborne baze svojih političkih stranaka. Nakon isteka mandata, ovi/e menadžeri/ke često zloupotrebljavaju svoje poslovne veze za pokretanje vlastitog posla, dodatno izvlačeći javna sredstva za svoje privatne interese. Primjerice, bivši premijer danas ima kompaniju koja proizvodi turbine za mikro hidroelektrane.

mikro hidroelektrane nisu zelena energija

Nedavno je pokrenuto nekoliko kampanja civilnog društva protiv mikro hidroelektrana. Vlade su izdale stotine koncesija i dozvola za izgradnju takvih objekata kao oblika zelene energije, subvencioniranih javnim sredstvima, uz simbolične koncesijske naknade. Njihove dozvole propisivale su takozvani "minimalni ekološki prihvatljiv protok", ali

Mini-hidroelektrana uništila rijeku Gostović blizu Zavidovića
Foto: Samir Lemeš

niko nikada nije provjerio ispunjavaju li se te obaveze. To je dovelo do uništenja planinskih potoka i rijeka, jer je sva voda usmjeravana kroz cijevi, ostavljajući za sobom suha korita. Ovaj problem potaknuo je građanske kampanje, prisilivši parlamente i ministarstva da usvoje deklaracije i odluke da se više ne grade mikro hidroelektrane. To je kontinuirani napor, jer su investitori uzvratili borbu, organizirajući protuproteste svojih zaposlenika/ca i optužujući aktiviste/kinje da su strani plaćenici i neuki laici.⁶ Unatoč usvojenim deklaracijama, vlasti kantona i FBiH i dalje izdaju koncesije za ove energetske objekte i za njih izdvajaju prostor u svojim prostornim planovima. Obično se to pravda zapošljavanjem koje bi takvi projekti trebali stvoriti, što je besmislica. Zapošljavaju samo građevinske radnike/ce u fazi izgradnje, te manji broj tehničara/ki za njihovo održavanje. Civilno društvo uspjelo je uvjeriti širu javnost da su ovi objekti štetni za prirodu i da donose samo profit investitorima.

okolišne dozvole izgubile svrhu

Bosna i Hercegovina je uvela okolišne dozvole 2002/2003. godine. Svaki postojeći zagađivač bio je dužan dostaviti plan aktivnosti za prilagođavanje poslovanja strožim propisima u roku od pet godina. To je lakše reći nego učiniti; prvi problemi su se pojavili kada je isteklo prvo razdoblje važenja dozvola. Samo je nekoliko operatera uspjelo ispuniti svoje obaveze i prilagoditi svoje emisije da ostanu unutar propisanih

4 <https://documents1.worldbank.org/curated/en/272791468776978759/pdf/305190Energy1TradeStrategy.pdf>.

5 <https://bankwatch.org/publication/coal-jobs-fraud-update-2018>.

6 <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/burna-rasprava-oko-izgradnje-he-na-rijekama-poruceno-ni-kap-vode-im-ne-damo/422830>.

granica. Izdat je još jedan krug dozvola, sa sličnim obavezama, pokušavajući zadržati radna mjesta i zanemarujući utjecaj na okoliš. Opet, te procese pratile su samo organizacije civilnog društva, koje su se protiv ovih dozvola žalile ili pokretale parnice. Inspekcijski organi rijetko su postupali protiv zagađivača. Njihove aktivnosti obično su bile ograničene na provjeru dokumentacije, a rijetko su bile popraćene stvarnim mjerama ili kontrolama. Najčešći izgovor bili su navodni ograničeni kapaciteti inspektora.

Jedini operater kojem ekološka dozvola nije obnovljena je koksara Global Ispat Koksna Industrija Lukavac (GIKIL). Kako nisu ništa uložili u zaštitu okoliša, Federalno ministarstvo okoliša odlučilo je ne produžiti dozvolu i naložilo fabrici obustavu rada.⁷ Iako je GIKIL-u naloženo da podnese zahtjev za okolišnu dozvolu za razgradnju, samo je nastavio s radom bez te dozvole. Kako je kantonalna vlada u proteklom periodu potpisala vrlo nepovoljan ugovor o privatizaciji, zatvaranje fabrike bi dovelo Tuzlanski kanton u situaciju da mora platiti desetke miliona eura odštete stranom investitoru. Dakle, veliki zagađivač nastavlja s radom bez odgovarajućih sankcija za prekomjerno zagađenje. Ekološka je pravda tako postala žrtvom loše vođene privatizacije. Opet pod potpunom kontrolom korumpiranih vladajućih političkih stranaka.

Globalni lider u proizvodnji čelika, ArcelorMittal, kupio je željezaru u Zenici 2004. godine. Četiri godine kasnije ponovo je pokrenuta integrirana metalurška proizvodnja, praćena enormnim emisijama

*ArcelorMittal
željezara u Zenici, 2020.
Foto: Samir Lemeš*

⁷ <https://www.reuters.com/article/us-bosnia-industry-environment-idUKKCN1L81RA>.

Dva primjera pokazuju da su okolišni aspekti uvijek zanemareni kada je zagađivač svjestan njihove ekonomske važnosti. Niti jedna vlast, niti jedna politička stranka, ne usuđuje se natjerati zagađivača da poštuje propise, uvijek pronalazeći nove izgovore kako bi zaštitili poslovanje. Ekološka pravda u Bosni i Hercegovini još je jedan nedostižan cilj, izgubljen između korupcije i korporativnog profita. Posljednja barijera koja štiti okoliš je civilno društvo.

zagađivača.⁸ Kada je prvi set okolišnih dozvola bio u postupku obnove, stručnjaci/kinje civilnog društva koje je imenovalo ministarstvo otkrili/e su da sistem praćenja emisija koji je operater ugradio nije u skladu sa standardima. Nova dozvola uključuje i nalog za ugradnju novog sistema, u roku od 6 mjeseci. Sistem je instaliran s gotovo dvije godine zakašnjenja, a počeo je pokazivati znatno veće vrijednosti nego prije. Pokazalo se da su sva dosadašnja mjerenja, kao i plaćeni porezi na zagađenje zraka bili podcijenjeni, ali vlasti nisu izrekle sankcije. Fabrika je prevelika da bi bila kažnjena, a federalna vlada nije voljna agresivnije djelovati protiv zagađivača. Fabrika je zatražila treću okolišnu dozvolu samo sedmicu dana prije stupanja na snagu novog, strožijeg zakona o zaštiti okoliša. Vrijedno je spomenuti da je proces javnih konsultacija koristila samo lokalna ekološka nevladina organizacija; ispada da su samo aktivisti/kinje ti/e koji/e zapravo čitaju izvještaje i dozvole, dok svi ostali subjekti i institucije šute ili su ravnodušni.

Ova dva primjera pokazuju da su okolišni aspekti uvijek zanemareni kada je zagađivač svjestan njihove ekonomske važnosti. Niti jedna vlast, niti jedna politička stranka, ne usuđuje se natjerati zagađivača da poštuje propise, uvijek pronalazeći nove izgovore kako bi zaštitili poslovanje. Ekološka pravda u Bosni i Hercegovini još je jedan nedostižan cilj, izgubljen između korupcije i korporativnog profita. Posljednja barijera koja štiti okoliš je civilno društvo.

⁸ <https://ba.boell.org/en/2021/02/02/zahrdala-obecanja-i-pravosudni-maraton>.

trebaju li ekološki pokreti stupiti na političku arenu?

Sve više međunarodnih aktera (strana veleposlanstva, međunarodne organizacije) predlaže transformaciju snažnih ekoloških pokreta u Bosni i Hercegovini u političku stranku ili stranke. Tome je doprinijeo uspjeh bivšeg ekološkog aktiviste Tomislava Tomaševića, koji je 2021. godine izabran za zagrebačkog gradonačelnika, te nagađanja da je Annalena Baerbock iz stranke Zelenih ozbiljna kandidatkinja za njemačku kancelarku. Nevladine organizacije za zaštitu okoliša u Bosni i Hercegovini pokazale su da su uglavnom kompetentnije od vlasti, da nemaju problema sa međuentitetskom saradnjom, da zagovaraju zelenu agendu EU, a već su prepoznate kao nezaobilazan faktor pri donošenju odluka. Na prvi pogled to bi se činilo kao potencijalno uspješan politički subjekat, ali ne bi bila dobra ideja. Politička atmosfera u Bosni i Hercegovini, izborne krađe i dobro uhodane armije javnih službenika/ca, lojalnih političkim strankama koje su ih postavile na njihova mjesta i dužne im se odužiti hiljadama glasova, učvršćuju položaj vladajućih političkih stranaka. Kad god korupcija političara/ki postane tema rasprave ili se otkrije, počinje još jedan krug nacionalnih napetosti, pa se korupcija ubrzo zaboravi, a pokreću se iste stare priče o nacionalnim sukobima. Ne vrijedi čak ni tradicionalna politička klasifikacija u Bosni i Hercegovini: ljevica je najglasniji branilac nacionalnih prava i drugih patriotskih tema, dok se krajnje desni političari promoviraju

kao zaštitnici socijalnih prava radnika/ca?! Hipotetička stranka zelenih u Bosni i Hercegovini uskoro bi bila izgubljena u ovakvim okolnostima, donoseći još jednu opasnost na scenu.

Najnovije investicije na Zapadnom Balkanu došle su u sektoru rudarstva, posebno u Srbiji⁹ i u Bosni i Hercegovini.¹⁰ Ozelenjavanje globalne ekonomije zahtijeva nove izvore litija i drugih metala, a već postoje naznake da bi ovo geografsko područje moglo biti bogato tim resursima. Rudarski radovi rijetko su ekološki prihvatljivi, nose visoke rizike od prekomjernog zagađenja i obično uzrokuju gubitak izvora vode. Lokalni/e političari/ke pozdravljaju ovakva ulaganja jer ih vide kao priliku za poboljšanje ekonomije ili još gore, da se lično uključe u korupciju vezanu za nekretnine. Rastuća mreža ekoloških nevladinih organizacija jedina je značajna snaga spremna suprotstaviti se ovim investicijama ili raditi na tome da ih učine odgovornim i održivim. Ako ovi/e aktivisti/kinje postanu politički subjekti, upitno je da bi mogli/e osvojiti većinu glasova. Bili/e bi prisiljeni/e naći saveznike u postojećim političkim strankama, čime bi učestvovali u političkoj trgovini. U tom bi slučaju jedini dio društva sa čvrstim stavom, stručnošću i integritetom bio bačen u stranu, a time bi se otvorio prostor međunarodnim korporacijama koje inače ne mare za okoliš. Kad bi ekološki aktivisti/kinje ušli/e u stranačku politiku, to bi uništilo jedini preostali bedem protiv uništavanja okoliša, čineći bosanskohercegovačke rijeke, šume i planine plijenom međunarodnog korporativnog kapitala. ■■■

9 <https://balkaninsight.com/2021/07/29/rio-tintos-planned-jadarite-mine-sparks-protest-in-western-serbia/>.

10 <https://www.reuters.com/article/us-bosnia-adriaticmetals-town-idUSKBN27F1XP>.

socijalni mir ili socijalna pravda za žrtve zelene tranzicije?

Kristina Cvejanov

gori mori, tope se planine otpada

Nema nikakve sumnje da je jul 2021. godine najtopliji mesec u poslednje 142 godine od kada se vrše merenja temperature. Ovu laskavu titulu potvrdila su satelitska merenja i najprestižnije evropske i američke meteorološke agencije.¹ Temperature površine zemljišta i okeana u julu su zajedno bile za 0,93°C veće od proseka za dvadeseti vek (15,8°C), podaci su američke Nacionalne agencije za okeane i atmosferu (NOAA).

"In this case, first place is the worst place to be," said NOAA Administrator Rick Spinrad, Ph.D. "July is typically the world's warmest month of the year, but July 2021 outdid itself as the hottest July and month ever recorded. This new record adds to the disturbing and disruptive path that climate change has set for the globe."

Dodatno je uznemirujuća činjenica da je ove godine zabeležena i najviša ikada izmerena temperatura u Evropi, pobednik je Sicilija sa neverovatnih 48,4°C. Kako to obično ide, sa visokim temperaturama svet se suočio sa dramatičnim požarima, a balkanski region je zabeležio najveći broj požara u protekloj deceniji. Gorela je Grčka, Turska, Severna Makedonija, Albanija, BiH, Crna Gora, a višednevni požar nezapamćenih razmera pogodio je i deponiju Vinča pored Beograda. Požar na deponiji na kojoj zapaljivanja nisu retkost, danima je zauzimao prvo mesto u sprskim medijima, pa se iz njih moglo i saznati da obim zagađenja i njegove posledice nikada neće biti poznati, jer se u Srbiji ne mere

emisije dioksina i furana, kancerogenih gasova koji nastaju sagorevanjem otpada.

Još uvek je nepoznanica da li je požar izazvalo na deponiju odloženo staklo, koje se pri visokim temperaturama ponaša kao lupa i lako izaziva požare u kontaktu sa zapaljivim materijalima, ili bačen opušak od strane neformalnih sakupljača otpada koji daleko od očiju javnosti za parče hleba zarađuju sakupljanjem reciklabilnog otpada na Vinči, ali i mnogim drugim deponijama u Srbiji.

Bez obzira na to koji od ova dva moguća scenarija je tačan, oba upućuju da sistem upravljanja otpadom u prestonici Srbije (još uvek) ne funkcioniše, jer ni reciklabilnom staklu, ni neformalnim sakupljačima nije mesto na deponiji. Ni samom metanu², greenhouse gasu koji se po negativnom uticaju po životnu sredinu nalazi odmah iza ugljendioksida, a koji nastaje razgradnjom organskih materija, nije mesto na deponiji, jer se ovaj gas sa sanitarnih deponija uspešno izvlači i koristi za dobijanje energije. Međutim u Srbiji, kao i u drugim državama izvan Evropske unije, još uvek se u najvećem procentu komunalni otpad odlaže na nesanitarne deponije (dumpsites) sa kojih odlazi direktno u atmosferu doprinoseći klimatskim promenama.

Teško je ne zapitati se da li je moguće da dok globalna prosečna temperatura i nivo mora nesumnjivo raste iz godine u godinu, mi u Srbiji još uvek imamo 87% deponija sa kojih curi metan i sa kojih se prehranjuju neformalni sakupljači i sakupljačice otpada?

Moguće je. I potpuno razumljivo.

¹ <https://www.noaa.gov/news/its-official-july-2021-was-earths-hottest-month-on-record>

² <https://www.mpg.de/405362/forschungsSchwerpunkt?c=166022>

nedostatak svesti = nedostatak odgovornosti

Zagađenje se uglavnom potpuno neopravdano pripisuje nedostatku ekološke svesti, čime se previda činjenica da niska ekološka svest ne može biti uzrok problema, jer je i sama posledica. Niska ekološka svest je u svojoj suštini uskraćenost za informaciju i znanje, posledica sistemskog nedostatka u edukaciji građana i građanki. Dakle, postoji vrlo jasna odgovornost institucija, a posebno obrazovnih institucija, da informišu i edukuju građane/ke o stanju životne sredine, smanjenju zagađanja i adaptacije na klimatske promene, koje se de facto događaju. Ali često se zanemaruje činjenica da je tačno i blagovremeno informisanje javnosti etička obaveza svih zagađivača – od postrojenja sa emisijama štetnih gasova do kompanija koje na tržište stavljaju proizvode i ambalažu u koju su upakovani, a koja čini značajan procenat kućnog otpada. Međutim, kao da u ovoj oblasti nedostaje prave konkurentnosti, kompanije bez obzira na veličinu ili vlasničku strukturu po pravilu su zatvorene kada su u pitanju informacije o njihovim štetnim uticajima na životnu sredinu. Odgovorna i transparentna komunikacija sa javnošću se uglavnom zamenjuje "greenwashing" kampanjama, koje više služe da nešto sakriju nego da nešto zaista otkriju potrošačima.

Kapital, bez obzira da li je u liku Države ili Biznisa, ne oseća potrebu da građanima "polaže račune" za svoj uticaj na životnu sredinu i prirodne resurse koji "treba" da pripadaju svima. Iz tog razloga bilo je moguće i da godinama unazad otpad ekološki osvešćene Evrope završava u kineskim rekama,³ a da njeni stanovnici o tome nemaju pojma.

upravljanje otpadom po meri kapitala

Nikada nećemo saznati da li bi se građani i građanke Evrope pobunili da su saznali da evropske kompanije izvoze sadržaj iz njihove kante za smeće u Istočnu Aziju, jer im je jeftinije da otpad prerade u kineskim postrojenjima bez ikakvih primenjenih standarda zaštite životne sredine.

Čarobni eliksir koji metal pretvara u zlato, neodrživo u održivo, linerano u cirkularno, u rukama je privrede. Točak istorije pokazuje da tamo gde je jedna industrija doživljavala svoj kraj, rađala se druga hraneći se istim potrebama. Kao i u svakoj tranziciji, i u "zelenoj" leži potencijal za ekonomski rast, ali i za stvaranje pravednijeg društva. Samo društvo solidarno i odgovorno prema ljudima ima kapacitet da istinski bude odgovorno prema životnoj sredini i prirodnim resursima.

Nećemo znati da li bi se organizovali masovni protesti u glavnim evropskim gradovima da je na naslovne strane evropskih medija stiglo da svake godine u kineskoj reci Jang Ce završi 2,75 miliona tona otpadne plastike, ostatka od procesa reciklaže otpada sa evropskog i američkog kontinenta.

Nismo uspeli ni da da izmerimo koliko su stanovnici Evrope zaista ekološki i društveno osvešćeni, jer je Kina zabranila uvoz otpada i rešila da ne bude više deponija Zapadnog sveta i bez njihove pomoći.

Odlagalište otpada
Foto: Kristina Cvejanov

³ <https://www.verdict.co.uk/yangtze-river-plastic-pollution/>

Kriza na tržištu otpada koja je nastupila nakon "China waste import ban"⁴ I milioni tona otpada sakupljenih na evropskom kontinentu koje nije imao ko da preradi, pokazale su otpadaški imperijalizam (waste imperializam) u njegovom punom obimu. Izvoz otpada u Kinu, Vijetnam, Maleziju je u svojoj suštini brutalno osvajanje i uništenje zemljišta, vode i vazduha druge države sprovedeno zbog interesa kapitala i sa jedne i sa druge strane. Države žrtve ovog osvajanja odlikuje niži ekonomski standard u odnosu na osvajače, i upravo to ih je učinilo poželjnom metom. Prerada u azijskim fabrikama bez odgovarajućih tretmana otpadnih voda, sistema upravljanja otpadom i prečišćavanja gasova je uz transportne troškove bila jeftinija opcija od tretmana u modernim fabrikama za reciklažu po najvišim standardima EU. Na toj tački se istopila bajka o ekološkoj svesnoj Evropi, i ukazala još jedna tužna priča o društvenoj nepravdi na globalnom nivou.

Pitanje monitoringa i kontrole zagađivača i uspostavljanje efikasnog sistema naplate finansijskih sredstava od kompanija "zagađivača" iz ovih razloga mora biti deo političke agende svih zelenih, levih i socio-demokratskih stranaka. Preuzimanje potpune finansijske odgovornosti za otpad ili zagađenje od strane kapitala je jedini efikasan put ka održivom razvoju u državama sa nižim ekonomskim standardom. Kapital suočen sa ovakvom obavezom pokušaće da u upravljanju ovim troškovima primeni biznis logiku i nađe efikasan način da unapredi postojeće stanje u svoju korist, što stvara potencijal za razvoj novih zelenih biznisa.

Dakle, zagađenje kineskih reka nije bilo posledica niske ekološke svesti građana Kine ili Evrope iz koje je otpad došao, već odluka kapitala koji na tom zagađenju ostvaruje ekstra profit i svesno nanosi društvenu nepravdu stanovnicima azijskih zemalja.

zagađenje kao posledica društvene nepravde

Društvena nepravda i zagađenje povezuju Kinu i požar na deponiji Vinča. Nizak nivo upravljanja komunalnim otpadom i veliki broj nesaniarnih deponija, mali procenat izvlačenja otpada za reciklažu i angažman

neformalnih sakupljača otpada koji nemaju regulisan status u društvu posledica je nepravedne društvene tranzicije kroz koju je prošla većina biših jugoslovenskih republika.

Opterećena ratnim sukobima, i sankcijama kao što je to bilo u Srbiji, transformacija društvenog kapitala je bila bolna, često pljačkaška i brza kako bi se obezbedilo stvaranje nove ekonomske elite koja će preuzeti upravljanje društvenom imovinom. Stotine hiljada radnika ostale su bez posla, a na samu granicu siromaštva spali su i zaposleni u javnom sektoru – zdravstvu, obrazovanju, nauci, kulturi, umetnosti.

Cena komunalnih usluga postala je socijalna kategorija, a do dana današnjeg zadržao se u zemljama izvan EU sistem naplate po članu domaćinstva ili kvadratnom metru stambenog prostora uz zanemirivanje činjenice da količina otpada koja se proizvodi pre svega zavisi od ekonomskih mogućnosti, te da je primena principa "pay as you throw" jedini pravedni sistem naplate. U Srbiji je komunalna usluga između 3 i 5 eura, što je čak 4 puta manje nego u Sloveniji, a 10 puta manje nego u Austriji. Logično je da i sistem upravljanja komunalnim otpadom za toliko puta mora biti neefikasniji u Srbiji, pa u tome leži tajna 87% nesaniarnih deponija. Javna komunalna preduzeća, niskih finansijskih i ljudskih kapaciteta, teško pružaju i postojeći obim usluge, a svako poboljšanje u pravcu primarne i sekundarne selekcije otpada, izgradnje i upravljanja sanitarnim deponijama bi podrazumevalo dodatni trošak za korisnike usluga.

Kako mere povećanja komunalnih usluga nisu popularne i imaju negativni politički uticaj, donosioci odluka izbegavaju da cenu komunalnih usluga usklade sa realnim potrebama održivog razvoja sistema upravljanja komunalnim otpadom. Na taj način čuva se socijalni mir i žrtve tranzicije kojima je povećanje za par evra udarac na kućni budžet. U ovom ambijentu logično da najsiromašniji postaju glavni dobavljači reciklažne industrije koja se uprkos svim preprekama razvija u regionu, pa tako desetine hiljada neformalnih sakupljača u zemljama zapadnog Balkana preuzimaju ulogu waste management servisa. Bez socijalne zaštite i penzije, oni obavljaju koristan posao za društvo, ali je često posledica njihovog jeftinog rada, baš kao i u Kini, zagađenje životne sredine. Najdrastičniji primer je zagađenje vazduha,

⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/China%27s_waste_import_ban

kancerogenim dioksinima i furanima kao posledica paljenja kablova kako bi se izvukao metal koji neformalni sakupljači dalje prodaju na reciklažu. Da bi se sagledao problem zagađenja komunalnim otpadom, potrebno je razumeti koliko je ukorenjen u društvenoj nepravdi i zaključiti da jedini pravac u kome treba tražiti rešenje jeste ispravljanje ove nepravde.

Dakle, jedino pravedno jeste da se odgovornost za unapređenje postojećeg stanja prebaci na one koji profitiraju na ovako loše uređenom sistemu, a to su kompanije čiji proizvodi ili ambalaža završavaju kao komunalni otpad.

da li zagađivač dovoljno plaća?

Evropska regulativa propisala je dva principa kao ključna pokretača zelene tranzicije – zagađivač plaća i produžena odgovornost proizvođača⁵. Ovaj prvi odnosi se na sve zagađivače čije emisije zagađuju životnu sredinu, dok drugi definiše obavezu proizvođača da zbrine svoju ambalažu ili proizvod koji nakon upotrebe postaje otpad. Oba načela u primeni predstavljaju finansijski mehanizam koji za cilj ima preuzimanje odgovornosti kapitala za upravljanje zagađenjem koje proizvodi. Ukoliko bi se obezbedilo potpuno namensko trošenje novca prikupljenog kroz ove mehanizme (što u Srbiji nije slučaj) i da visina naknada bude ekvivalentna trošku sakupljanja i tretmana otpada, ili troškovima smanjenja aero zagađenja, obezbedili bi se finansijski resursi za zelenu tranziciju i socijalno pravedan održivi razvoj.

Posmatrajući zemlje Zapadnog Balkana, zaključuje se da zelena tranzicija ima kapacitet da umanjí postojeće društvene nepravde, koje su o ovom delu Evrope izražene i posledica su teške ekonomske tranzicije.

Pitanje monitoringa i kontrole zagađivača i uspostavljanje efikasnog sistema naplate finansijskih sredstava od kompanija "zagađivača" iz ovih razloga mora biti deo političke agende svih zelenih, levih i socio-demokratskih stranaka. Preuzimanje potpune finansijske odgovornosti za otpad ili zagađenje od strane kapitala je jedini efikasan put ka održivom razvoju u državama sa nižim

Žene kod odlagališta otpada
Foto: Kristina Cvejanov

ekonomskim standardom. Kapital suočen sa ovakvom obavezom pokušaće da u upravljanju ovim troškovima primeni biznis logiku i nađe efikasan način da unapredi postojeće stanje u svoju korist, što stvara potencijal za razvoj novih zelenih biznisa.

zeleni dogovor kao šansa za zelenu tranziciju

Evropski zeleni dogovor je skup ciljeva i mera koje se vode upravo ovakvom logikom – zelenu tranziciju dužan je da obezbedi biznis, ili će ga zagađenje koje stvara skupo koštati. Buđenje Evropske unije nakon kineske zabrane uvoza i pandemije Covid 19 donelo je takse za CO₂, za uvoz proizvoda u EU iz zemalja sa ugljenički intenzivnom privredom i taksu na nerecikliranu plastiku. Od 3. jula u državama EU počela je sa primenom direktiva kojom se zabranjuje jednokratna plastika. Koliko god da se čini da se Evropska unija ubrzala u "čišćenju" u spostvenoj kući, dugo vrelo leto opominje da vremena nema mnogo. Sa druge strane granica EU čini se da je vreme stalo.

⁵ https://www.expra.eu/uploads/downloads/EXPRA%20EPR%20Paper_March_2016.pdf

zelena agenda za Zapadni Balkan – da li je bič dovoljno dugačak?

Kako bi motivisala države Zapadnog Balkana na preduzimanje mera za dekarbonizaciju i time omogućila realizaciju cilja da Evropa do 2050. godine postane ugljenički neutralan kontinent, Evropska unija je odobrila paket pomoći od 9 milijardi evra radi preduzimanja hitnih akcija za ublažavanje klimatskih promena:⁶

- (I) klimatska politika, uključujući dekarbonizaciju, energiju i mobilnost
- (II) cirkularna ekonomija, posebno se odnosi na otpad, recikliranje, održivu proizvodnju i učinkovito korištenje resursa
- (III) biodiverzitet s ciljem zaštite i obnove prirodnog bogatstva regije
- (IV) borba protiv zagađenja zraka, vode i tla i
- (V) održivi prehrambeni sistemi i ruralna područja

Naravno, prioritet politike Evropske unije je zatvaranje postojećih termo-elektrana, što neće biti lak posao. Države poput Srbije i BiH ne samo da ne razmatraju ozbiljno poziv za hitno gašenje postojećih, već sa Kinezima dogovaraju i realizuju gradnju novih termoelektrana. Energetska sigurnost i zabrinutost za budućnost radnika kojih u termo-energetskom sektoru ima više desetina hiljada (samo u Pljevljima ih radi 3.000) predstavljaju najčešći argument kojim se politički lideri ograđuju od zahteva Evropske unije. Jasno je koliku pretnju gubitak egzistencije predstavlja radnicima i radnicama u ovom sektoru, i da pred njom lako uzmakne ekološka svest i zabrinutost za budućnost mladih generacija. U ovom delu Evrope glad nije nepoznata, kao ni restrikcije struje. Na ugalj se greje i od prodaje uglja može da se kupi hleb. Osuditi ljude koji nemaju izbora unapred kao ekološki nesvesne ne bi bilo pravedno. A takve ljude je lako i podbuniti, pa zato ne treba da čudi što je Sindikalna organizacija Rudarskog basena Kolubara održala proletoš protest⁷ zbog najavljenog obustavljanja izgradnje Kolubare B. Destabilizacija i ovako politički nestabilnog regiona zbog vizije o ugljenički-neutralnoj Evropi do

2050. godine donosiocima političkih odluka neće biti lako prihvatljiva opcija. Kao i u slučaju niske cene komunalnih usluga, i u ovom slučaju primat nad brigom o životnoj sredini zauzeće čuvanje socijalnog mira i obezbeđivanje političke podrške 18.000 radnika u termo-energetskom sektoru u Srbiji.

Ono što je već sada jasno jeste da energetska tranzicija neće biti moguća bez stvaranja novih zelenih radnih mesta kako za žrtve predašnje ekonomske tranzicije, tako ni za buduće žrtve dekarbonizacije. Dovoljno je glasačkih listića u njihovim rukama da će se interes ovih grupa od strane bilo koje vlasti ozbiljno uzeti u obzir. Ali važno je da imaju na umu da taj interes u isto vreme mora biti i interes životne sredine, jer u suprotnom svi ispaštaju.

ima li nade za Zapadni Balkan?

Zelena tranzicija neće biti ni brza, ni laka, ali je svima jasno da je neophodna.

Ekološki glasovi na Zapadnom Balkanu se čuju sve glasnije i postaću u budućnosti važan faktor za obezbeđivanje političke podrške. Evropska unija zabrinuta zbog ulaska Kine na svoju teritoriju kroz mala balkanska vrata neće imati mnogo izbora nego da uloži dodatne napore, a i sredstva za obezbeđivanje uticaja koji joj je potreban.

Međutim, čarobni eliksir koji metal pretvara u zlato, neodrživo u održivo, linerano u cirkularno, u rukama je privrede. Točak istorije pokazuje da tamo gde je jedna industrija doživljavala svoj kraj, rađala se druga hraneći se istim potrebama. Kao i u svakoj tranziciji, i u "zelenoj" leži potencijal za ekonomski rast, ali i za stvaranje pravednijeg društva. Samo društvo solidarno i odgovorno prema ljudima ima kapacitet da istinski bude odgovorno prema životnoj sredini i prirodnim resursima.

Ako nas vrelo leto nije naučilo tome, neke buduće nedaće prouzrokovane klimatskim promenama sigurno hoće. U našem je interesu da lekcije savladamo što pre. ■■■

⁶ <https://balkangreenenergynews.com/eu-presents-guidelines-on-green-agenda-for-western-balkans/>

⁷ <https://rs.n1info.com/biznis/protst-rudara-i-zaposlenih-u-tent-u-zbog-obustavljanja-izgradnje-kolubare-b/>

pravedna energetska tranzicija

Diana Milev Čavor

Ugalj je bio jedan od glavnih pokretača evropskog ekonomskog razvoja nakon Drugog svjetskog rata. Međutim, međunarodne obaveze, kako bi se globalno zagrijavanje zadržalo do kraja vijeka znatno ispod porasta prosječne temperature od 2°C, Pariski sporazum o klimatskim promjenama, srednjoročni i dugoročni klimatski ciljevi EU, cilj održivog razvoja Ujedinjenih nacija, obaveza G7 da dekarbonizuje globalnu ekonomiju tokom ovog vijeka, kao i predanost EU da svoju ekonomiju učini cirkularnom, nedvosmisleno upućuju na dekarbonizaciju EU. Ciljevi su već jasni, a promjene neizbježne.

Ekonomski model daljeg korišćenja uglja u energetske svrhe osporava nauka o klimi, koja zahtijeva ambicioznije klimatske politike i akcije, da bi se sačuvalo budućnost čovječanstva i biološku raznovrsnost, kako je predviđeno Pariskim sporazumom o klimatskim promjenama¹. S jedne strane, za postizanje ovog cilja, Pariski sporazum predviđa smanjenje emisija sa efektom staklene bašte, što znači postepeno ukidanje upotrebe fosilnih goriva, sa ciljem da energetika bude resursno i energetski efikasna, istovremeno povećavajući primjenu obnovljivih izvora energije.

Pravedna tranzicija se ne događa sama od sebe, pa tako gubitak radnih mjesta nije automatski posljedica implementacije klimatskih politika, već posljedica nedostatka adekvatnog planiranja, socijalnih i ekonomskih politika i ulaganja.

Ukidanje korišćenja uglja, i u konačnom svih fosilnih goriva, je neosporno ogroman izazov, jer u tom slučaju sektor energetike mora pretrpjeti značajne promjene, a zaposleni u njemu se prilagođavati novonastalim okolnostima, koje, između ostalog, stvaraju strah od gubitka poslova. Zato, dobro isplanirana pravedna tranzicija treba da spriječi strahove i protivljenje potencijalnim socijalnim uticajima klimatske akcije i naprotiv da pruži budućnost koja, bez obzira na izazove, nudi sigurnost i mogućnosti.

Borba protiv klimatske krize je globalni izazov koji može prouzročiti veliki balast pojedinim regionima ili čak zemljama. Ako se njima pravilno upravlja, klimatske akcije mogu biti program promjena i socijalne pravde, iako prelazak na zelenu ekonomiju može da dovede do znatnih poremećaja u energetici. Ipak, ovaj prelazak neizbježan je za zdravu životnu sredinu, ali i da bi se izbjegle opasnosti od klimatskih promjena.

¹ <https://unfccc.int/process-and-meetings/the-paris-agreement/the-paris-agreement>

Prelazak na održivu i klimatski neutralnu ekonomiju zahtijeva značajna ulaganja u cijeloj EU. Međutim, koncentracija ekstraktivnih industrija (kameni uglj, lignit, treset ili uljni škriljac) i sa tim povezana proizvodnja energije, kao i industrija sa intenzivnim korišćenjem uglja (npr. proizvodnja cementa, čelika, aluminijuma, sintetičkih đubriva ili papira) predstavlja značajan izazov za područja, koja su snažno oslonjena na takve aktivnosti. Ovi regioni treba da se restrukturiraju i diverzifikuju svoju ekonomiju, održe socijalnu koheziju i prekvalifikuju pogođene radnike i mlade, kao i da ih pripreme za buduće poslove.

Pravedna tranzicija se ne događa sama od sebe, pa tako gubitak radnih mjesta nije automatski posljedica implementacije klimatskih politika, već posljedica nedostatka adekvatnog planiranja, socijalnih i ekonomskih politika i ulaganja.

Najviši zvaničnici vlada zemalja Zapadnog Balkana potpisivanjem Sofijske deklaracije o Zelenoj agendi za Zapadni Balkan na samitu održanom 10. novembra 2020. god. obavezali su se da će zajedno sa EU raditi na cilju da do 2050. godine Evropa bude klimatski-neutralan kontinent, kao i da svoje zakone usklade sa klimatskim zakonom EU. Zelena agenda predviđena je Evropskim zelenim planom, koji sačinjava skup mjera da EU bude klimatski neutralna do 2050.

Kada govorimo o regionu Zapadnog Balkana, potreban je holistički pristup, posebno iz razloga što je na relativno malom prostoru prisutan veliki broj regiona sa ugljem, kao i zbog kompletne infrastrukture vezane za uglj, koja mora biti iskorišćena za druge namjene, pa je jednostavnije sagledati tehničke nego socio-ekonomske uticaje tranzicije. Karakteristično za

regione u okruženju je da kod zaposlenih preovladava strah od gubitka poslova i netransparentnosti sprovođenja tranzicije; problem su i starosna struktura radnika u sektoru uglja (prosjeck preko 53 godine); neravnopravna raspodjela zaposlenih po polu (preovladavaju muškarci u sektoru uglja); nizak životni standard u svim državama; nepovjerenje u mogućnost sprovođenja inkluzivne i pravedne tranzicije, kao i nepovjerenje u državne institucije da će sprovesti postupak tranzicije na valjan način. Pored toga, primjetna je i neobaviještenost lokalnog stanovništva, nespremnost lokalnih zajednica, loša koordinacija državnog i lokalnog nivoa kada se radi o tranziciji, značajna zavisnost lokalne ekonomije i lokalnog budžeta od aktivnosti vezanih uz uglj, a trebat će rješavati iekološke probleme koji se pojavljuju nakon zatvaranja.

Borba protiv klimatske krize globalni je izazov i istovremeno prilika za održivi rast i razvoj. Ako se ovom borbom pravilno upravlja, klimatske akcije mogu biti izvor promjena i socijalne pravde. Pravedna tranzicija na dekarbonizovanu ekonomiju može kombinovati ambiciozne klimatske politike sa brigom za radna mjesta, zdravlje i poslovne mogućnosti, ako se planira na način da pruži zaštitu onima kojima je potrebna, pomažući im u razvoju novih vještina i diverzifikaciji ekonomije, pružajući priliku za modernizaciju industrije i pripremu radne snage za zelena radna mjesta u budućnosti, kao i za poboljšanje životnih uslova u regionu sa ugljem.

Energetska tranzicija mora ići ruku pod ruku sa eliminacijom energetske siromaštva, kako bi profitirala najsiromašnija i najugroženija domaćinstva.

Ugljen.
Foto: Pixabay.
Public Domain

Zbog svega gore navedenog, zaposleni u rudnicima i termoelektranama, zajedno sa svojim sindikatima, lokalnom zajednicom, političkim strankama i civilnim sektorom / nevladinim organizacijama treba da preuzmu ključnu ulogu u oblikovanju tranzicije, vođenu osnovnom vrijednošću socijalne pravde. Lokalno stanovništvo treba maksimalno da se uključi u proces, iz razloga što ono najbolje zna svoje lokalne potrebe i mogućnosti, kao i definisanju vlastitog puta ka čistoj ekonomiji.

Ova tranzicija ne podrazumijeva prosto ukidanje najviše pogođenog energetskeg sektora koji zavisi od sagorijevanja uglja, radi zaštite klime. Umjesto toga, riječ je o ciljanoj politici za transformaciju ove industrije na način da bude kompatibilna sa ambicioznim ciljevima zaštite klime, upotrebom modernih tehnologija i procesa. Ipak, tranzicija će sigurno izazvati bojazan da će se ambiciozna klimatska politika sprovesti na štetu radnih mjesta i razvoja, kao i uništavanja industrijske kulture, na kojoj se zasnivaju lokalne zajednice.

Kada govorimo o Crnoj Gori, Elektroprivreda Crne Gore mora preduzeti više napora kako bi proizvodnju energije, koja je trenutno posebno zavisna od uglja preusmjerila na OIE. Ovi strahovi mogu dovesti do otpora prema klimatskim akcijama u regionu Pljevalja, čija se ekonomija značajno zasniva na uglju, jer u sektoru rudarstva i proizvodnje električne energije iz uglja radi oko 1.200 zaposlenih, dok je indirektno sa ovim sektorom povezano još 1.500-2.000 radnika, zbog čega bi gubitak tih poslova predstavljao značajne izazove za održivost zajednice. U dekarbonizovanoj ekonomiji radna mjesta u karbon intenzivnoj ekonomiji će biti zamijenjena radnim mjestima u niskokarbonskoj ekonomiji.

Mnoga preduzeća će se prilagoditi novom okruženju, dok će se postojeći poslovi redefinisati. Uvođenje čiste energije, mjere energetske efikasnosti i prilagođavanja klimi nude ogroman neto potencijal za stvaranje novih radnih mjesta, a takođe doprinose konkurentnosti nacionalne industrije, čistijem vazduhu, zdravoj životnoj sredini i ljepšem urbanom prostoru. Prelazak na dekarbonizovanu ekonomiju nudi potencijal za otvaranje novih radnih mjesta u novim sektorima. Međutim, iako će ublažavanje klimatskih promjena i prilagođavanje klimatskim promjenama stvoriti nova radna mjesta u postojećim i novim sektorima ekonomije,

takođe će proizvesti i poremećaje u etabliranim industrijama i prijetnju postojećim radnim mjestima. Ipak, većina socioloških studija, koje su se bavile ovom problematikom, otkriva pozitivan efekat neto zaposlenosti i rasta BDP-a tranzicijom na ekonomiju sa niskim GHG emisijama.

Dakle, u Crnoj Gori sektor koji će biti najviše ugrožen zbog potencijalnih gubitaka poslova je sa visokim intenzitetom korišćenja uglja. To je proizvodnja energije, koja čini 46% emisija GHG u 2019. godini, i zapošljava oko 1.200 radnika. Zbog toga tranzicija mora biti organizovana na način da postane dobitna situacija za životnu sredinu, radna mjesta i ekonomiju. Znači, ne radi se o naglom strukturnom prekidu, već o postupnoj strukturnoj promjeni koja uključuje društvo, politiku i preduzeća, jer tranzicija mora biti zapravo pravedna transformacija na zelenu ekonomiju, koja uključuje sve učesnike, otvarajući put prema novim radnim mjestima i industrijama, i gdje se zaposlenost i socijalni troškovi tranzicije moraju pošteno rasporediti, a njegove koristi pošteno podijeliti.

Međutim, klimatska politika je samo jedan od pokretača industrijske transformacije, pored širih ekonomskih trendova, koji utiču na radna mjesta i sisteme socijalne zaštite, poput globalizacije, demografskog starenja, automatizacije, digitalizacije i vještačke inteligencije, zahvaljujući sve konkurentnijim obnovljivim izvorima energije. Pravedna tranzicija stoga mora biti ugrađena u energetske strategije (Nacionalni energetske i klimatske plan) koja se zasniva na većoj usklađenosti EU politika za rješavanje ovih izazova. Postizanje bolje ekonomske otpornosti i socijalne pravde nije pitanje samo za region sa intenzivnim

---

U pravednoj tranziciji je ključan socijalni dijalog, sa naglaskom na otvaranju radnih mjesta u zelenim sektorima u nastajanju, ali i ozelenjavanju postojećih radnih mjesta u sektorima uglja, omogućavanju radnicima pristup obrazovanju i osposobljavanju, kako bi bili u toku sa potrebnim vještinama za poslove u dekarbonizovanoj ekonomiji, pružanju socijalne sigurnosti putem aktivnih politika tržišta rada i socijalne zaštite, kao i velikim finansijskim ulaganjima, kako bi se stvorila osnova za uspostavljanje novih industrija i transformacija postojećih.

---

korišćenjem uglja, iako ovaj region treba da bude u središtu budućeg djelovanja. Potrebna je poštena tranzicija za cijelu državu, a ciljane mjere podrške su potrebne u svim regionima i sektorima.

U pravednoj tranziciji je ključan socijalni dijalog, sa naglaskom na otvaranju radnih mjesta u zelenim sektorima u nastajanju, ali i ozelenjavanju postojećih radnih mjesta u sektorima uglja, omogućavanju radnicima pristup obrazovanju i osposobljavanju, kako bi bili u toku sa potrebnim vještinama za poslove u dekarbonizovanoj ekonomiji, pružanju socijalne sigurnosti putem aktivnih politika tržišta rada i socijalne zaštite, kao i velikim finansijskim ulaganjima, kako bi se stvorila osnova za uspostavljanje novih industrija i transformacija postojećih.

Sektorski plan razvijanja novih vještina, prekvalifikacija i zapošljavanja u industrijama koje nisu ugljično intenzivne, potkrijepljen dovoljnim finansijskim sredstvima, kao i ulaganje u obrazovanje i jačanje kulture cjeloživotnog učenja, treba da budu osnova pravedne tranzicije regiona. Saradnja privatnih i javnih aktera je neophodna za identifikovanje glavnih nedostataka vještina u regionu, pa je na bazi istraživanja nedostataka moguće i osnovati javni centar koji nudi osposobljavanje za radna mjesta u energetskej tranziciji, odnosno obuku za određene poslove, kao npr. za poslove u sektorima obnovljivih izvora energije, energetske efikasnosti, elektromobilnosti ili proizvodnje baterija ili vodonika. Centar za obuku bi nova zelena radna mjesta učinio prepoznatljivijim i podstaknuo mlade da slijede programe osposobljavanja u sektorima rasta.

Pravedna tranzicija, ideja da pravda i pravičnost moraju biti sastavni dio tranzicije prema niskokarbonskom svijetu sve više se mobilise, kako se suprotstavlja ideji da su zaštita životne sredine i zaštita radnih mjesta nespojivi.

Klimatski ciljevi se mogu smatrati investicionim ciljevima, jer se sprovođenje ambiciozne klimatske politike može pretvoriti u potrebe ulaganja. Dakle, ukidanje radnih mjesta koja zavise od eksploatacije uglja je neminovnost, što se ogleda u činjenici da je od 2012. do 2015. godine zaposlenost u rudarstvu uglja pala za 20%, sa 240.000 na 185.000 direktno zaposlenih radnika u EU.

Podsticanje brzog prelaska na niskokarbonski razvoj imaće dalekosežne efekte na cijelo društvo i u tom će se procesu uticati na mnogo širu javnost, a ne samo na zaposlene u energetici i industriji.

Ako se tranziciju započne na vrijeme, kako bi se spriječili katastrofalni efekti klimatskih promjena, regioni sa ugljem će doživjeti radikalne promjene. Ove promjene ne moraju biti bolne, pravedna tranzicija je ona tokom koje se stvaraju kvalitetna radna mjesta, koja će zamijeniti postojeća, gdje su svi akteri uključeni kako bi bili sigurni da niko nije ostao zanemaren, gdje se životna sredina rekultiviše, što je više moguće, gdje se njeguje lokalna kultura i tamo gdje je zadovoljena socijalna pravda.

Potpuno čista ekonomija, koja ne zagađuje planetu, sigurno nije dostižna tokom ove decenije, ali javni resursi su ograničeni i treba ih ubuduće uvijek koristiti isključivo za zelene tehnologije. ■■■

politički izazovi

prvo trebamo povjerenje da bi pravda bila "pravedna": pogled na energetska tranziciju iz zajednice Lazarevac, Srbija, koja je pod utjecajem ugljena

Maja Pupovac

Tokom cijele godine – a posebno tokom zimskih mjeseci – dok se putnici/e približavaju Lazarevcu, jednoj od 17 beogradskih općina, blago brežuljkasti krajolik ispred njih nestaje u dimu i magli. Desetljećima se, kako priznaju Lazarevčani/ke, njihova općina prvenstveno povezuje s neugodnim mirisima i gustom prašinom u zraku koja dolazi iz obližnje termoelektrane u Velikim Crljenima i površinskih kopova najvećeg srbijanskog rudarsko-topioničarskog kompleksa – *Rudarski bazen Kolubara* – RB Kolubara.

RB Kolubara najveći je dio državnog elektroprivrednog preduzeća Elektroprivreda Srbije (EPS), proizvođači oko 30 miliona tona lignita godišnje i osiguravajući oko 75% lignita koji se koristi za proizvodnju toplotne energije EPS-a. Industrijskom željeznicom dugom 30 km, najveći dio lignita transportuje se u termoelektrane u Obrenovcu (*Nikola Tesla A i Nikola Tesla B – TENT*), 30 km jugozapadno od glavnog grada Srbije, Beograda. Zajedno, elektrane u okviru rudarskih kompleksa Kolubara i Obrenovac proizvode više od 50% električne energije u Srbiji.¹ Stoga, kao najveći dobavljač ugljena za EPS, RB Kolubara ima ključnu ulogu u energetska nezavisnosti zemlje.

Eksploatacija ugljena u regiji također je od ključne važnosti za lokalnu ekonomiju. RB Kolubara zapošljava 11.880 ljudi, a u rudarstvu i srodnim djelatnostima djeluje oko 150 preduzeća i 400 samostalnih preduzetnika. Skoro 40% radne snage u Lazarevcu radi u rudarstvu i industriji vađenja kamena. Kao rezultat toga, Lazarevac kontinuirano bilježi rezultate iznad nacionalnog i regionalnog prosjeka u pogledu prosječne neto plate, što doprinosi njegovoj reputaciji jedne od ekonomski najrazvijenijih općina u Srbiji.² Kako je lignit, ekonomski gledano, najvažniji prirodni resurs u općini, RB Kolubara igra vitalnu ulogu u ekonomskom standardu i općem blagostanju lokalnog stanovništva.

Kako bi izgledala budućnost Lazarevca i njegovih građana/ki bez eksploatacije uglja? Koliko je ova specifična zajednica spremna suočiti se s izazovima pravedne energetska tranzicije?

1 Zvanični podaci Elektroprivrede Srbije dostupni na: www.eps.rs [pristupljeno: 5. augusta 2021. godine].

2 Zvanični podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije, dostupni na: www.stat.gov.rs [pristup: 5. augusta 2021. godine].

Termoelektrana
Veliki Crljeni, Lazarevac
Foto: Maja Pupovac

stavovi i percepcije u pogledu pravedne tranzicije

Prepoznajući važnost pristupa "odozdo prema gore", tj. uzimanja u obzir onoga što misle i vjeruju članovi zajednica pod utjecajem ugljena, istraživanjem³ koje je provedeno za CAN Europe u razdoblju od septembra 2020. do februara 2021. godine, ispitivali su se stavovi, percepcije, potrebe i želje lokalne zajednice u Lazarevcu u pogledu procesa pravedne energetske tranzicije. Istraživanje je koristilo kvalitativne i kvantitativne istraživačke metode, kao što su detaljni,

polustrukturirani i strukturirani intervjui, formalni i neformalni razgovori, sudionička i nesudionička posmatranja, elektronska anketa koju je popunilo 21 organizacija civilnog društva (OCD) u Srbiji i Lazarevcu, i standardizirani upitnik koji je popunilo 118 stanovnika/ca Lazarevca.⁴

Istraživanje je pokazalo da značajan postotak ispitanika/ca – 79%, ravnomjerno raspoređenih među svim generacijama i rodno uravnoteženo, ne zna šta znači pravedna tranzicija. Nakon što im je data definicija pravedne tranzicije, ispitanici/e su prepoznali Vladu Srbije i lokalne vlasti i institucije Lazarevca kao glavne interesne grupe u podizanju svijesti o pravednoj tranziciji i njenom posljedičnom planiranju i provedbi. Ispitanici/e su također pozdravili uključenost Evropske unije (EU) u ovaj proces, posebno u pogledu njene proaktivne uloge u savjetovanju o politici i finansijskoj kontroli.

Međutim, istraživanje je također pokazalo da građani/ke Lazarevca nemaju povjerenja u gotovo nijednu interesnu grupu potencijalno uključenu u proces provedbe pravedne tranzicije (uključujući državnu i lokalnu vlast, sindikate, poslodavce – RB Kolubara i EPS, organizacije civilnog društva (OCD) i EU. Nepoštovanje postojeće regulative (61,7%), korupcija (60,9%), nedostatak znanja (60,9%) i nedostatak političke volje (53,9%) prepoznati su kao primarni problemi koji koče Lazarevac u tranziciji regije prema obnovljivim izvorima energije na socijalno pravedan i

Istraživanje koje je trajalo 6 mjeseci pokazalo je da nema dovoljno individualne i kolektivne svijesti da se glas građana/ki čuje u poslovima lokalne zajednice. Većina ispitanika/ca (66%) izjavila je da ne učestvuje aktivno u rješavanju problema svoje lokalne zajednice, uključujući one koji se tiču zagađenja okoliša i postepenog isključivanja ugljena. Na pitanje koji je razlog neuključenosti, ispitanici/e su pretežno odgovarali/e da nemaju dovoljno vremena (40,8%), ne vjeruju da mogu nešto postići s tim (33,8%), te da ne misle da će imati dovoljnu podršku svojih sugrađana/ki (23,9%).

³ Pupovac, Maja (2021): "Poziv na buđenje za sve nas: Stavovi i percepcije pravedne tranzicije u zajednici Lazarevac, Srbija, koja je pod utjecajem ugljena", je istraživanje provedeno za Mrežu klimatske akcije (CAN) Evrope, koja je naručila, nadgledala i finansirala istraživanje. Informacije i stavovi predstavljeni u ovom istraživanju pripadaju autorici i ne odražavaju nužno službeno mišljenje CAN Evrope. Očekivani datum objavljivanja: septembar 2021. godine.

⁴ U poređenju s dostupnim službenim podacima Republičkog statističkog zavoda Srbije, uzorak je reprezentativan prema spolu, dobi i prihodima, ali ima ograničenu reprezentativnost prema stepenu obrazovanja i urbano-ruralnom prebivalištu (stanovništvu područja stanovanja).

najmanje štetan način. Štaviše, iako većina ispitanika/ca (73,5%) kao najznačajniji nedostatak života u Lazarevcu prepoznaje ekološke probleme (poput zagađenja zraka, tla i vode), istraživanje na terenu pokazalo je znatnu količinu apatije, pasivnosti i inertnosti u pogledu degradacije okoliša i zaštite okoliša općenito. Većina ispitanika/ca vjeruje da će Lazarevac postati "grad duhova" ako ili kada rudarstvo nestane – njih 65% izjavilo je da bi emigriralo iz Lazarevca kada bi im se ukazala prilika, 11% da neće napustiti Lazarevac, dok 24% nije sigurno kakva bi bila njihova odluka.

Imajući ove rezultate na umu, vrijedi istražiti postoje li potencijalni društveni pokreti (kao što su građanske grupe i organizacije) koji vrše pritisak na relevantne interesne grupe kako bi uvjerali građane/ke da će se tekuća energetska tranzicija dogoditi na transparentan i pravedan način. Ko bi mogli biti ovi potencijalni nosioci promjena unutar zajednice Lazarevac koja zavisi od ugljena? Kakva bi im podrška bila potrebna?

očuvanje statusa quo: nužnost ili izbor?

U formalnim i neformalnim intervjuima i razgovorima, stanovnici/e Lazarevca često su iznosili/e zabrinutost zbog nedovoljne informiranosti o pitanjima od ključne važnosti za njihov život i dobrobit porodice, poput pitanja zagađenja okoliša ili procesa pravedne tranzicije. Nadalje, značajan broj građana/ki Lazarevca pokazuje određeni stepen neangažiranosti i nezainteresovanosti za uzroke velikog zagađenja životne okoline u njihovoj općini, ili pokazuje nesposobnost da ih razumije i nešto preduzme. Istraživanje koje je trajalo 6 mjeseci pokazalo je da nema dovoljno individualne i kolektivne svijesti da se glas građana/ki čuje u poslovima lokalne zajednice. Većina ispitanika/ca (66%) izjavila je da ne učestvuje aktivno u rješavanju problema svoje lokalne zajednice, uključujući one koji se tiču zagađenja okoliša i postepenog isključivanja ugljena.

Na pitanje koji je razlog neuključenosti, ispitanici/e su pretežno odgovarali/e da nemaju dovoljno vremena (40,8%), ne vjeruju da mogu nešto postići s tim (33,8%), te da ne misle da će imati dovoljnu podršku svojih sugrađana/ki (23,9%).

"Osjećam da su ljudi u Lazarevcu apatični. Ovdje su izgubljene mnoge generacije, ne samo ova ili buduće. Kad ih pokušate educirati o klimatskim promjenama, pitaju zašto se zabrinuti oko nečega što će se dogoditi za 50 ili 100 godina? Do tada ću biti mrtav/mrtva, zašto bi me bilo briga?" (Milan, 63)⁵

Pored toga, mnogi stanovnici/e Lazarevca zainteresirani/e su za očuvanje statusa quo jer se osjećaju zadovoljni ekonomskim standardom i stabilnošću koju osigurava rad u rudarstvu i srodnim industrijama. Starije generacije su zbrinule svoje porodice, osigurale radna mjesta za svoju djecu i nisu previše motivirane da učestvuju u procesu koji bi (eventualno) mogao ugroziti njihovu buduću finansijsku perspektivu. Sredovječne generacije imaju siguran posao, jednostavan život za svoje porodice, a u mnogim slučajevima i lojalnost prema poslodavcima ili državi i lokalnim vlastima. Mlađe generacije su zadovoljne dobrim platama i načinom života koji te plate pružaju. Mnogi Lazarevčani/ke doselili/e su se u grad upravo u potrazi za zaposlenjem i imaju "plan B" u slučaju da u narednim godinama ili decenijama ostanu bez posla.

"[U Lazarevcu] imamo samodopadnu i samozadovoljnu zajednicu u kojoj su ljudi zadovoljni svojim platama koje su, budimo iskreni, veće od prosječne plate u Srbiji. Pa kažu: Šutimo, dobro je sve dok nam se novac svakog prvog i petnaestog u mjesecu slijeva u džepove. Odradiš svojih osam sati posla i sve ostalo nakon toga je super, lijepo nam je u životu! Također vozimo skupe i brze automobile, živimo u ogromnim kućama, ne nedostaje nam ništa! Pa zašto bi ikoga bilo briga za zagađenje?" (Slobodan, 54)

5 Imena ispitanika/ca su promijenjena kako bi se uvažila njihova želja da ostanu anonimni/e.

građanski aktivizam: kad ima volje, ima li načina?

Oni/e građani/ke Lazarevca koji su najviše informirani/e o energiji i pravednoj tranziciji također pripadaju kategoriji urbanih i bolje obrazovanih ljudi koji su kroz neki oblik građanskog aktivizma aktivno uključeni/e u poslove svoje lokalne zajednice. No, smatraju da i kada djeluju, njihov aktivizam uglavnom ne uspijeva ostvariti veći utjecaj na širu lokalnu zajednicu. Samo 14,7% ispitanika/ca smatra da je njihov aktivan angažman u rješavanju problema zajednice posljednjih godina bio "jako zapažen", a 13,2% da je "zapažen". Nadalje, mnogi aktivni članovi lazarevačke zajednice ne vjeruju ni svojim sugrađanima/kama, uvjereni da se oni ne žele aktivno uključiti, bilo zbog neinformiranosti, bilo zato što su postali ravnodušni i pokorni.

Ispitanici i ispitanice koji su popunili/e upitnik i intervjuirane osobe smatraju da je građanski aktivizam po pitanjima zaštite okoliša uvelike obeshrabren od strane lokalne samouprave ili uprava TE Kolubara i EPS-a. Oni/e koji/e smatraju da bi ekološkim problemima u svojoj općini trebali posvetiti više pažnje i važnosti, smatraju i da im za postizanje tih ciljeva nedostaje podrška lokalne samouprave. Neki lazarevački aktivisti/kinje žalili/e su se na suspenzije ili otkaze u RB Kolubara, drugi/e su degradirani/e i smanjene su im plate, dok su treći priznali da ih je policija pratila ili ispitivala. Ispitanici/e smatraju da je korupcija sveprisutna i da predstavlja veliki izazov s kojim se ne može nositi šačica lokalnih aktivista/kinja. Gledaju kako se problemom pravedne energetske tranzicije odgovorne interesne grupe bave

upravo onako kako se ne bi smjelo, ali se osjećaju ušutkano kada predlažu kako bi se stvari mogle promijeniti nabolje.

"Oni [vlasti] su se toliko udaljili od naroda; ne razumiju kako izgledaju naši životi. Misle da ako nisi s njima, mora značiti da si protiv njih! Oni te vide kao svog neprijatelja!" (Slobodan, 54)

sektor civilnog društva: udaranje u zid

Stanovnici/e Lazarevca uključeni/e u neke od lokalnih OCD (mladi, prava žena, okoliš) čine se informirani o energetske tranziciji, ali znatno manje naročito o pravednoj tranziciji. Štaviše, čini se da niko od njih nije aktivno uključen u podizanje svijesti o ovim problemima, već se fokusiraju na goruće i "opipljivije" probleme s kojima se njihova lokalna zajednica svakodnevno suočava. Međutim, zbog nedostatka ljudskih resursa, finansijskih kapaciteta i znanja, čini se da se čak i ova pitanja rješavaju na način koji nije posebno učinkovit ili djelotvoran.

Pojedini/e Lazarevčani/ke smatraju da neke lokalne organizacije finansiraju ili su na neki drugi način povezane sa lokalnom samoupravom ili upravom RB Kolubara. Iako bi lokalne organizacije mogle biti bolje pozicionirane da razumiju trenutnu situaciju u Lazarevcu, mnogi/e mještani/ke ih vide kao isprepletene s lokalnim i državnim vlastima, služeći vlastitim interesima i ne vjerujući istinski u ideje koje navodno pokušavaju promicati. Mnogi ispitanici i ispitanice (upitnik, intervju) nemaju povjerenja ni u srpske ni međunarodne OCD-e, doživljavajući ih kao da imaju samo površni interes i kratkoročni angažman u rješavanju lokalnih problema,

---

Mnogi stanovnici zainteresirani su za očuvanje statusa quo jer se osjećaju zadovoljni ekonomskim standardom i stabilnošću koju osigurava rad u rudarstvu i srodnim industrijama. Starije generacije su zbrinule svoje porodice, osigurale radna mjesta za svoju djecu i nisu previše motivirane da učestvuju u procesu koji bi (eventualno) mogao ugroziti njihovu buduću finansijsku perspektivu. Sredovječne generacije imaju siguran posao, jednostavan život za svoje porodice, a u mnogim slučajevima i lojalnost prema poslodavcima ili državi i lokalnim vlastima. Mlađe generacije su zadovoljne dobrim platama i načinom života koji te plate pružaju.

---

uglavnom sugerirajući "šta se mora uraditi" zajednici koja zavisi od ugljena umjesto nudi ideja o tome "kako bi se stvari trebale raditi". S druge strane, same lokalne organizacije civilnog društva osjećaju se (čak i namjerno) isključenima iz lokalnog procesa donošenja odluka, što često ima domino efekat na preostale aktivne građane/ke, obeshrabrujući ih da nastave svoje napore.

"Ekološke organizacije u Lazarevcu su došle do zida. Ne možete postići ništa ako je vaša ideja ili mišljenje u suprotnosti s državom. Koliko god vaša ideja ili prijedlog bili dobri, ne možete učiniti ništa ako vas vide kao opoziciju [vlasti]. Mi smo to doživjeli ovdje u našoj općini. Ako imate dobru ideju, morate saradivati s lokalnom samoupravom i onda su oni automatski u poziciji da imaju kontrolu nad vama." (Sara, 39)

"pravedno" implicira povjerenje

Ono što je zajedničko za sve ove tri kategorije građana/ki Lazarevca jeste suštinsko nepovjerenje prema praktično svim akterima u procesu pravedne tranzicije, uključujući lokalnu i državnu vlast, poslodavce (RB Kolubara i EPS), sindikate, EU, OCD na državnoj i lokalnoj razini, kao i većinu njihovih sugrađana/ki u Lazarevcu. Nepovjerenje prvenstveno proizilazi iz dojma o sveprisutnoj korupciji koja karakterizira sve gore navedene interesne grupe. Dodatno, postoji opći osjećaj niske društvene kohezije i jedinstva, nedostatak kolektivnog identiteta, nedostatak motivacije među mladima ili javne svijesti o pitanjima od vitalnog značaja za buduću dobrobit lokalne zajednice.

Prvi korak prema ponovnom stjecanju povjerenja je pružanje tačnih i pravovremenih informacija građanima/kama Lazarevca o procesu pravedne tranzicije. Nadalje, proces treba biti transparentan i uključiv, pri čemu vlasništvo nad pravednom tranzicijom neće ostati privilegija vodećih donosioca odluka u zemlji, već će također biti u rukama onih građana/ki na koje izravno utječe tekuće i nadolazeće socioekonomske promjene. Oni/e građani/ke koji/e se

Zgrada za preradu ugljena u Vreocima, Lazarevac
Foto: Maja Pupovac

odluče za očuvanje statusa quo moraju čuti afirmativne poruke i informirati se o pozitivnim aspektima energetske tranzicije, kako bi otklonili strahove od njenih potencijalnih negativnih posljedica. Aktivisti/kinje za zaštitu okoliša ne bi trebali/e biti zastrašeni/e i obeshrabreni/e, već dobrodošli/e kao partneri/ke u procesu pravedne tranzicije. Zbog svoje svijesti o energetske tranziciji i spremnosti da aktivno učestvuju u njenom ostvarivanju na pravedan način, građanski/e aktivisti/kinje mogli/e bi se smatrati potencijalnim pokretačima promjena u zajednici Lazarevca koja zavisi od ugljena. Isto se odnosi i na lokalne ekološke organizacije civilnog društva, čije kapacitete treba poboljšati u nekoliko aspekata, uključujući ljudske resurse, finansijske mogućnosti, tehničku pomoć, umrežavanje i znanje.

EU i međunarodne organizacije civilnog društva moraju vršiti pritisak na sve interesne grupe uključene u proces pravedne tranzicije da se transparentno pozabave tim pitanjem, osiguravaju pravovremeni protok informacija utemeljen na činjenicama i postanu otvoreniji prema idejama i prijedlozima iz najšire javnosti. Takav transparentan i demokratski proces mogao bi dovesti do većeg povjerenja u lokalne, nacionalne i međunarodne donosiocce odluka. Konačno, veća razina povjerenja stvorila bi osjećaj sigurnosti i povjerenja da u desetljećima koja su pred nama niko u zajednici Lazarevac koja zavisi od ugljena neće biti nepravedno zaboravljen ili ostavljen. ■■■

dekarbonizacija regije – održiva i pravedna energetska tranzicija

Viktor Berishaj

Živimo u vrlo posebnom vremenu u historiji, gdje se paradigme moraju mijenjati i mijenjaju se. Moralna je dužnost i obaveza pridonijeti odmaku od sadašnjeg neodrživog društvenog modela koji karakteriziraju duboke nejednakosti među ljudima, spolovima, rasama. Stoga tranzicija s kojom se suočavamo, u ispunjavanju obaveza koje proizilaze iz Pariškog sporazuma, zahtijeva da redefiniramo model koji će dovesti do pravednijeg, održivog društva u kojem su zaštita prirodnih resursa, ljudi i njihova dobrobit u središtu.

o regiji

Zapadni Balkan je regija s vrlo visokom potrošnjom ugljena. Energetski sektor je vodeći emiter stakleničkih plinova, s više od 75% ukupnih emisija.¹ Šampion u emisijama je sektor proizvodnje električne energije koji se gotovo isključivo oslanja na ugljen, tačnije lignit, ugljen najniže kvalitete.

Na 'crno zlato' se gleda i kao na blagoslov i kao na prokletstvo za regiju. Nosio je najveći dio industrijskog i ekonomskog razvoja regije 1960-ih i 1970-ih, dok je u isto vrijeme imao razoran utjecaj na zdravlje i prirodu, zauzimajući zemlju, nebo i vode regije.

Ponukane geopolitičkom agendom pristupanja Evropskoj uniji, zemlje Zapadnog Balkana imaju na raspolaganju nekoliko alternativnih oblika angažmana s EU-om, poput Ugovora o Energetskoj zajednici, pravno obavezujuće inicijative čiji je cilj stvaranje panevropskog energetskog

tržišta, između Evropske unije i njenih susjeda. Sve zemlje Zapadnog Balkana dio su ove inicijative; vodeći je pokretač energetske tranzicije u zemljama regije.²

Zbog visokih emisija ugljena u regiji, Ugovor o Energetskoj zajednici također igra ključnu ulogu u njenoj dekarbonizaciji. Potpisivanjem Sofijske deklaracije u novembru 2020. zemlje Zapadnog Balkana su se politički obavezale da će postići klimatsku neutralnost do 2050.³ u skladu sa ciljevima klimatske neutralnosti EU-a.⁴

Stoga se regija suočava s izazovnim zadatkom dekarbonizacije, pri čemu je glavni pokretač održiva i pravedna energetska tranzicija.

1 Mreža za klimatske akcije (CAN) Evrope, 2021, 'Ciljevi smanjenja emisije stakleničkih plinova na Zapadnom Balkanu do 2030. – Put do postizanja klimatske neutralnosti do 2050.', str. 7, tabela 3. https://caneurope.org/content/uploads/2021/07/WB-GHG2030-policy-and-recommendations_final_July-22021-1.pdf.

2 Trenutno Energetska zajednica ima devet ugovornih strana – Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Kosovo, Sjevernu Makedoniju, Gruziju, Moldaviju, Crnu Goru, Srbiju i Ukrajinu. Dvije članice utemeljiteljice Ugovora o osnivanju Energetske zajednice, potpisanog 2005. godine, Bugarska i Rumunija, pridružile su se Evropskoj uniji 2007. godine. Tako je bilo i s Hrvatskom, 1. jula 2013.

3 Vijeće za regionalnu saradnju (RCC), 2020. "Sofijska deklaracija o Zelenom planu za Zapadni Balkan". <https://www.rcc.int/docs/546/sofia-declaration-on-the-green-agenda-for-the-western-balkans-rn>.

4 Evropski zeleni plan. https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en.

posao s ugljenom – ljudska priča

Priština: Bila je kasna proljetna večer 2005. godine, kada je više od trideset porodica nasilno deložirano iz svojih domova tokom policijske noćne racije za proširenje rudnika Sibovc u općini Obilić, deset kilometara od glavnog grada Kosova, Prištine. Riječ je o prisilnoj eksproprijaciji, nakon dobrovoljne 2004. godine. Građani/ke u pidžamama, policijska svjetla i kuće srušene buldožerima.

Proširenje rudnika opskrbljuje dvije elektrane na ugljen na Kosovu koje proizvode više od 95% električne energije u zemlji. Eksproprijacija je uvijek bila jedan od ključnih problema za građane/ke u općini Obilić, još od kada su prvi blokovi pušteni u funkciju početkom 1960-ih. Šezdeset godina građani/ke Obilića živjeli/e su pod stalnim mučenjem teškom mašinerijom, prašinom, zagađenjem i beskrajnim osporavanjem njihovog prava na svoju zemlju.⁵

Lokalna zajednica, potpomognuta tadašnjim civilnim društvom, zalagala se za rješavanje problema i pozivala na human pristup postojećim problemima, održavši brojne sastanke s kosovskim vlastima, ali i Svjetskom bankom koja je pružala višemilionsku tehničku podršku za ovaj proces. Proces je bio toliko neispravan da je čak i Inspeksijski odbor Svjetske banke zaključio da je Svjetska banka prekršila vlastita pravila.⁶

Beograd: Kao i u drugim regijama koje se bave ugljenom, stanovnici koji svakodnevno pate od posljedica rudnika ugljena koji opskrbljuju elektrane na ugljen (glavna je elektrana Kolubara), rade u rudarstvu ili elektroenergetskom sektoru. Stalno ih se podsjeća da su njihova sredstva za život vezana za 'prašinu i hrđu'. Isto vrijedi i za regiju Lazarevac, čiji ugljen napaja nekoliko termoelektrana u Srbiji. Prihodi u Lazarevcu treći su po visini od 18 regija u Srbiji, što odražava značaj rada u rudarstvu i elektroenergetskom sektoru. Ipak, građani/ke se nalaze u stanju neizvjesnosti, prisiljeni birati između posla i sigurnog životnog

okruženja, uz svakodnevno podsjećanje da im je to linija preživljavanja.

U maju 2021. ministar energetike Srbije poslao je dopis⁷ direktoru srbijanskog komunalnog preduzeća EPS-u, nalažući mu da zaustavi planove izgradnje nove elektrane na ugljen, Kolubare B, kako bi se ti planovi preispitali u svjetlu planova Srbije za postizanje ciljeva klimatske neutralnosti. To je potaknulo nekoliko radnika/ca iz Kolubare, a što je čudno, i iz drugih elektrana na ugljen, da organiziraju protest⁸ u vezi s tim dopisom.

Iako je plan da se zaustavi napredak razvoja ovog novog projekta fosilnih goriva put naprijed za energetska tranziciju Srbije, on je samo još jednom otkrio koliko su građani/ke izostavljeni/e iz planiranja i konsultacija, iako je njihovo učešće zagarantovano Ustavom u svakoj od država Zapadnog Balkana. Građani/ke ne samo da nisu angažirani/e, već nisu ni informirani/e o svojim pravima i o tome da svaka tranzicija mora biti zasnovana na principima pravedne tranzicije, pokazala je i nedavna objava na profilu Lazarevca.⁹

Ključni aspekt ovih izazova je dekarbonizacija energetskega sektora, koja se ne može dogoditi bez uključivanja radnika/ca i interesnih grupa na koje to utječe. Pravedna tranzicija mora biti uključena u dugoročno planiranje i trenutne i tekuće procese, kao što su Nacionalni energetska i klimatski planovi, koji su trenutno u razvoju u svakoj od zemalja Zapadnog Balkana, energetske strategije, strategije razvoja s niskom razinom ugljena, klimatski zakoni itd.

Sarajevo: Broj radnika/ca u sektoru ugljena je u padu na Zapadnom Balkanu, unatoč otvaranju, pa čak i širenju novih rudnika ugljena.¹⁰ To, međutim, nije bio slučaj u Bosni i Hercegovini, barem u određenim vremenskim periodima. Iako se broj radnika/ca u sektoru rudarstva

5 Univerzitet u Queenslandu, Univerzitet u Nottinghamu, 2018. "Landsat Time Series Kosovo-Hade 2000-2018", video prezentacija. https://www.youtube.com/watch?v=ep2GxXR_Kjs.

6 The Guardian, 2016. "Svjetska banka prekršila je vlastita pravila dok je rudnik ugljena ostavio kosovsko selo 'u stanju neizvjesnosti'". <https://www.theguardian.com/environment/2016/nov/14/world-bank-broke-own-rules-as-coalmine-left-kosovo-village-in-limbo>.

7 <https://www.reri.org.rs/wp-content/uploads/2021/05/Dopis-EPS-MRE.pdf>.

8 <https://rs.n1info.com/biznis/protst-rudara-i-zaposlenih-u-tent-u-zbog-obustavljanja-izgradnje-kolubare-b/>.

9 Dr. sc. Maja Pupovac, 2021. godine, istraživanje naručila Mreža za klimatske akcije (CAN) Evrope. "Poziv na buđenje za sve nas: <https://caneurope.org/jt-lazarevac-serbia/>.

10 Elektroprivreda Srbije, 2020. "Izveštaj o okolišu za 2019.", str. 46, 59. <http://www.eps.rs/eng/Documents/energyEfficiency/PE%20EPS%20Report%20on%20Environmental%20State%202019.pdf#search=environmental%20report>.

smanjivao između 2008. i 2018. godine, prema nekoliko novinskih izvještaja, broj zaposlenih u sektoru ugljena i električne energije ima tendenciju rasta tokom izbornih godina.¹¹

Nažalost, poznata je taktika političara/ki da rade takve manevre. To također vrijedi za svaku od zemalja Zapadnog Balkana koje ovise o ugljenu; iako su se posvetile pronalaženju plana za dekarbonizaciju svojih ekonomija, još uvijek koriste ulaganja u ugljen kao garant za otvaranje novih radnih mjesta i stabilnost ekonomije.

ciljevi dekarbonizacije i pravedne tranzicije do 2050.

Stalno ih se podsjeća da su njihova sredstva za život vezana za 'prašinu i hrđu'. Isto vrijedi i za regiju Lazarevac, čiji ugljen napaja nekoliko termoelektrana u Srbiji. Prihodi u Lazarevcu treći su po visini od 18 regija u Srbiji, što odražava značaj rada u rudarstvu i elektroenergetskom sektoru. Ipak, građani/ke se nalaze u stanju neizvjesnosti, prisiljeni birati između posla i sigurnog životnog okruženja, uz svakodnevno podsjećanje da im je to linija preživljavanja.

Regija se trenutno suočava s izazovnim zadatkom postavljanja svog razvojnog puta, uzimajući u obzir neke ključne političke faktore: ublažavanje i prilagođavanje klimatskim promjenama¹² u skladu s Pariškim sporazumom; Ugovor o Energetskoj zajednici i pristupanju EU; dekarbonizacija cijele ekonomije do 2050. godine, u skladu sa Sofijskom deklaracijom o Zelenom planu za Zapadni Balkan.

Ključni dio ovih izazova je dekarbonizacija energetske regije, koja se ne može dogoditi bez uključivanja radnika/ca i pogođenih interesnih grupa u proces. Pravedna tranzicija mora biti uključena u dugoročno planiranje i trenutne i tekuće

proces, kao što su Nacionalni energetske i klimatski planovi,¹³ koji su trenutno u razvoju u svakoj od zemalja Zapadnog Balkana, energetske strategije, strategije razvoja s niskom razinom ugljena, klimatski zakoni itd.

Sa ciljem pružanja potpore ovim procesima, Sekretarijat Energetske zajednice, Svjetska banka, Evropska banka za obnovu i razvoj, Evropska investicijska banka, Poljski nacionalni fond za zaštitu okoliša i upravljanje vodama te College of Europe u Natolinu osnovali su platformu za regije ugljena u tranziciji na Zapadnom Balkanu i u Ukrajini,¹⁴ sa ciljem pružanja potpore zemljama i regijama u njihovim nastojanjima da se odmaknu od ugljena prema ugljično neutralnoj ekonomiji, istovremeno osiguravajući da je tranzicija pravedna.

Civilno društvo iz regije zalaže se da platforma usvoji neke ključne principe što je prije moguće, kako bi se zagarantovala uspješnost ove inicijative:¹⁵

- Platforma mora imati jasno definirane, dosljedne i mjerljive ciljeve, postavljene unutar jasnog vremenskog okvira.
- Platforma mora osigurati uključenost svih relevantnih grupa – lokalne zajednice, nevladine organizacije, sindikati, obrazovne ustanove, lokalna preduzeća itd. – od sudjelovanja na sastancima Platforme, do odabira pilot regija, do odabira i provedbe projekata. Ovaj se princip mora primjenjivati na svim nivoima nizvodno od Platforme, tako da procesi planiranja u zemljama moraju imati pristup odozdo prema gore, počevši od lokalne razine i uključivanja zajednice u regijama bogatim ugljenom.

¹¹ RTV BN, 2019. "U izornoj godini 300 radnika više". <https://www.rtvbn.com/3946497/u-izornoj-godini-300-radnika-vise>.

¹² Međuvladin panel o klimatskim promjenama, 2021. "Šesti izvještaj o procjeni". <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/>.

¹³ Nacionalni energetske i klimatski planovi desetogodišnji su planovi, razvijeni kako bi pomogli u postizanju ciljeva za smanjenje emisija stakleničkih plinova, povećanje udjela obnovljive energije u energetske mješavini i povećanje učinka mjera u pogledu energetske učinkovitosti. <https://www.energy-community.org/regionalinitiatives/NECP.html>.

¹⁴ Inicijativa za regije ugljena u tranziciji na Zapadnom Balkanu i u Ukrajini. https://ec.europa.eu/energy/topics/oil-gas-and-coal/coal-regions-in-the-western-balkans-and-ukraine/initiative-coal-regions-transition-western-balkans-and-ukraine_en#related-links.

¹⁵ Zajednički stav OCD, 2020. "18 nevladinih organizacija poziva Platformu za ugljen za Zapadni Balkan i Ukrajinu da se obaveže na sudjelovanje javnosti i klimatske akcije". https://bankwatch.org/press_release/18-ngos-call-on-the-coal-platform-for-the-western-balkans-and-ukraine-to-commit-to-public-participation-and-climate-action.

Kolica za uglj
Foto: ihhsuwioa
(CC-BY 2.0)

- Svako finansiranje kanalizirano ovom inicijativom mora biti uvjetovano lokalnim i participativnim planovima, isključivati bilo kakvu potporu za fosilna goriva i poticati razumno brze datume postepenog ukidanja ugljena.
  - Inicijativa bi trebala potaknuti usvajanje teritorijalnih planova pravedne tranzicije, koji bi trebali biti u skladu barem s nacionalnim energetske i klimatskim planovima. Ako je potrebno, kako bi se osigurala dosljednost s postizanjem klimatske neutralnosti u regiji do 2050. godine, planovi pravedne tranzicije trebali bi nadilaziti Nacionalne energetske i klimatske planove (NECP).
- Živimo u vrlo posebnom vremenu u historiji, gdje se paradigme moraju mijenjati i mijenjaju se. Moralna je dužnost i obaveza pridonijeti odmakom od sadašnjeg neodrživog društvenog modela koji karakteriziraju duboke nejednakosti među ljudima, spolovima, rasama. Stoga tranzicija s kojom se suočavamo, u ispunjavanju obaveza koje proizilaze iz Pariškog sporazuma, zahtijeva da redefiniramo model koji će dovesti do pravednijeg, održivog društva u kojem su zaštita prirodnih resursa, ljudi i njihova dobrobit u središtu. Mreža za klimatsku akciju (CAN) Evrope to naziva pravednom transformacijom¹⁶ i poziva na poštivanje deset temeljnih principa kako bi se to zagarantovalo:
- Definirati dugoročnu viziju socioekonomske i ekološke otpornosti, s obavezujućim privremenim prekretnicama i ciljevima.
  - Provedba transformativnog djelovanja kroz detaljne i sveobuhvatne planove razvijene uključivo sa svim i za sve interesne grupe.
  - Prepoznati socijalne partnere kao ključne aktere za socijalni dijalog i kolektivno pregovaranje u industrijama, preduzećima i sektorima.
  - Izgradnja otpornosti kroz održivu ekonomsku diversifikaciju, usklađivanjem društvenih ciljeva s klimatskim ciljevima i zaštitom okoliša.
  - Integracija rodne perspektive u sve politike, planove i projekte za pravednu tranziciju.
  - Rješavanje nejednakosti u kvaliteti života, okoliša i pristupa mogućnostima te nepravde uzrokovane klimatskim promjenama i njihovim pokretačima.
  - Iskoristiti i pošteno preraspodijeliti finansijska sredstva iz javnog i privatnog sektora kako bi se potaknula društvena i ekološka otpornost.
  - Planirajte lokalno kako biste transformirali globalno dok ponovo gradite društvo.
  - Ugraditi ciljeve održivog razvoja i cirkularnost u proizvodnju i potrošnju.
  - Prilagoditi i pružiti direktnu podršku za pravednu tranziciju u zemljama u razvoju. ■■

¹⁶ Mreža za klimatske akcije (CAN) Evrope, 2021. "Vizija pravedne transformacije". <https://caneurope.org/just-transformation-vision-principles/>.

kako vratiti društveno blagostanje i da li je moguća dekarbonizirana energija na Zapadnom Balkanu

Nataša Kovačević

Zapadni Balkan jedno je od područja u Evropi koja su najviše pogođene utjecajem klimatskih promjena, a predviđa se da će se ovaj trend nastaviti, s procjenama povećanja temperature od 1,7-4,0°C, pa čak i više od 5,0°C do kraja stoljeća, ovisno o globalnim nastojanjima da se smanje emisije stakleničkih plinova. Pariški sporazum, koji je ratificiralo pet partnera sa Zapadnog Balkana, obavezuje svoje potpisnice da poduzmu mjere kako bi osigurale da porast globalne prosječne temperature bude znatno ispod 2° i da nastave s naporima da ograniče globalno zagrijavanje na 1,5°. U skladu s Evropskim klimatskim zakonom, Zelenom agendom i Sofijskom deklaracijom, klimatska neutralnost će se odraziti na bilateralne odnose i pristupne pregovore EU-a sa državama Zapadnog Balkana, koje bi trebale odmah početi transformirati svoja društva u skladu s tim. Iako će EU preko EIB-a mobilizirati procijenjenih 40 milijardi investicija za pomoć područjima i regijama koje je najviše pogodilo prijelaz na klimatski neutralnu ekonomiju, zemlje Zapadnog Balkana još uvijek snažno ovise o ugljenu i ne planiraju zatvoriti elektrane na ugljen prije 2030. ili 2050. (izgradnja je trenutno zaustavljena ali je planiran nastavak na Bloku 7 elektrane u Tuzli), što će produžiti tranziciju i višestruko povećati troškove za zemlje. U regiji radi 16 elektrana, a planirano je još 12 projekata koji čekaju izgradnju ili traže finansiranje.

Čini se da je trenutna energetska tranzicija dosta spora zbog nedostatka političke volje za bržim promjenama. Još uvijek postoje ogromne količine skrivenih i neskrivenih subvencija fosilnih goriva u zemljama Zapadnog Balkana. Energetska politika pod jakim je utjecajem kompanija koje se bave fosilnim gorivima i sindikata rudnika ugljena. Jedna od posljedica je provedba blokirajućih mjera u pogledu fosilne energije u regiji (nove termoelektrane, infrastruktura prirodnog plina, nova oprema za rudnike ugljena itd.).

---

zašto je energetska tranzicija tako teška za zemlje Zapadnog Balkana

Energetska tranzicija igra ključnu ulogu u ozelenjavanju ekonomije jer je ugljen još uvijek ključan za energetske sektor na Zapadnom Balkanu, čineći oko 70% električne energije proizvedene u regiji, penjući se na čak 97% u nekim zemljama (Kosovo). Više od 30.000 ljudi zaposleno je u industriji ugljena u pet zemalja Zapadnog Balkana, od čega su dvije trećine zaposlene u površinskoj eksploataciji ugljena, a ostatak u termoelektranama. Broj se možda ne čini nevjerovatno visokim ako se uzme u obzir ukupna populacija pet zemalja proizvođača ugljena – oko 14,5 miliona – ali za regije u kojima se ugljen vadi i spaljuje, ova je industrija desetljećima bila dominantna opcija zapošljavanja. Ova vrsta monokulturne ekonomije dovela je do potpunog uništenja mogućeg alternativnog ekonomskog okruženja i mogućnosti, čak uzrokujući velike devijacije u društvenim vrijednostima, gdje se zemlje s rezervama ugljena smatraju "bogatima", dok se zanemaruju utjecaji zagađenja zraka nastalog zbog ugljena na zdravlje.

Rješenja za smanjenje emisija stakleničkih plinova i prilagodbu klimatskim promjenama mogu utjecati na sve aspekte života ljudi na Zapadnom Balkanu i, ako su loše osmišljena, mogu izostaviti mnoge ranjive i zapostavljene grupe.

problem s energetske tranzicijom je tehnološke, ali i društvene i političke prirode

Danas oko 25% stanovništva Zapadnog Balkana odbija vjerovati da su klimatske promjene rezultat ljudskog djelovanja, unatoč sve većem broju dokaza, dok polovina ne vjeruje da će regija postići klimatsku neutralnost do 2050.¹

Smanjenje i uklanjanje uzroka klimatskih promjena i velikih zagađenja u zemljama Zapadnog Balkana zahtijevat će duboke ekonomske, tehnološke i društvene promjene, ali možda prije svega ozbiljnu

promjenu kolektivne svijesti. Ova promjena značit će usvajanje potpuno nove percepcije opasnosti od zagađenja, koje ne šteti samo djeci, starijim osobama, osobama s drugim/pratećim zdravstvenim problemima i drugim ranjivim grupama, već i društvu u cjelini, te šteta s kojima smo naizgled naučili živjeti. Moramo prepoznati neprihvatljive i opasne ekonomske i tehnološke procese koji su doveli do normalizacije postojećeg štetnog stanja, kako bismo zauzeli čvrst stav da su duboke promjene takvog stanja moguće i nakon što takve procese počnemo uvoditi u praksu.

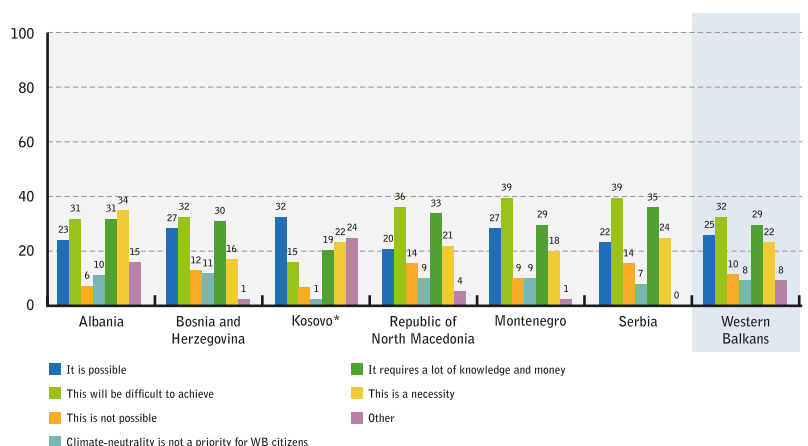
Dekarbonizacija i digitalizacija temeljne su tehnologije nadolazeće industrijske revolucije, koja će neminovno uzrokovati promjene kako u globalnim tako i u lokalnim socioekonomskim i političkim odnosima. U konačnici, nova industrijska revolucija iziskivat će sveobuhvatniji koncept razvoja prema kojem će se stvaranje ekonomskih vrijednosti odvijati uz puno poštivanje društvenog i prirodnog okoliša.

Interesne grupe u energetske tranziciji imaju različite stepenove političke i ekonomske moći. Razumijevanje načina na koji politički i ekonomski faktori utječu na prijelaz na čistu energiju presudno je za učinkovito formuliranje politike i olakšavanje prijelaza na održive energetske sisteme. Čini se da je trenutna energetska tranzicija dosta spora zbog nedostatka političke volje. Još uvijek postoje ogromne količine skrivenih i otvorenih subvencija fosilnih goriva u zemljama Zapadnog Balkana. Energetska politika je pod jakim utjecajem kompanija fosilnih goriva i sindikata rudara. Jedna od posljedica je provedba blokirajućih mjera u pogledu fosilne energije u regiji (nove

*Balkanski Barometer javnog mnijenja, analitički izvještaj
Foto: Regional Cooperation Council*

Figure 95: Do you think that reducing CO2 emissions and bringing them to the level close to zero which will allow achieving climate-neutrality in the WB by 2050 is feasible?

All respondents, N=6000, share of total, % of agreement or disagreement

¹ Istraživanje javnog mnijenja Balkanski barometar, april 2021.

termoelektrane, infrastruktura prirodnog plina, nova oprema za rudnike ugljena itd.).

Potreban je strukturni dijalog između svih interesnih grupa kako bi energetska tranzicija bila društveno probavljiva. Energetska tranzicija treba biti pravedna (potrebno je humano se odnositi prema "gubitnicima" tranzicije) i inkluzivna (treba uključiti što veći broj društvenih aktera, a posebno građane/ke). Politike i mjere koje provode dekarbonizaciju osim doprinosa održivom razvoju trebaju se temeljiti na 1) pametnom upravljanju prirodnim i energetskim resursima, 2) zaštiti i gospodarenju okolišem i 3) korištenju čiste (obnovljive) energije. Istovremeno, trebaju pridonijeti održivom socioekonomskom razvoju. Dakle, održivi razvoj, osim pozitivnih globalnih učinaka na klimatske promjene i lokalnih učinaka na okoliš, uključuje i stvaranje razvojnih mogućnosti za ekonomski razvoj te otvaranje novih i održivih radnih mjesta. U zemljama poput Crne Gore ovaj pristup također omogućuje smanjenje energetske siromaštva i usklađeno upravljanje razvojem u manje razvijenim područjima.

Osim toga, postoji hitna potreba za rigoroznijim pristupom analizi i predviđanju potražnje za zelenim radnim vještinama, s boljim informacijama i podacima o vještinama i profesionalnim potrebama kako bi se odgovorilo na izazove u pogledu vještina i omogućila zelena tranzicija. U manje razvijenim zemljama u kojima takvi okviri još ne postoje, ova potreba predstavlja priliku za stvaranje struktura poput nacionalnog vijeća za razvoj ljudskih potencijala.

zašto nam je potrebna planirana i pravedna tranzicija i šta je potrebno za njeno ostvarivanje

Razorne ekonomske i socijalne posljedice naglog i nereguliranog ukidanja proizvodnje energije iz ugljena pokazale su se na brojnim primjerima zatvaranja rudnika. Najzloglasniji primjer je zatvaranje rudnika u Velikoj Britaniji, gdje je u samo nekoliko godina ugašen kompleksan sektor² ili primjer rudnika u Aninoasi, gradu od 4800 stanovnika u dolini Jiu u Rumuniji, koji

je zbog neplaniranog zatvaranja morao proglasiti bankrot.³ U ovom slučaju ni finansijska podrška EU nije uspjela ublažiti teške posljedice neplaniranih zatvaranja rudnika, zbog nepostojanja planova diversifikacije. Zakašnjelo razmišljanje o tome šta će se dogoditi kada se rudnik zatvori zbog ekoloških i ekonomskih propisa dovelo je do potpunog kolapsa života, potpune nezaposlenosti, pa čak i gašenja ulične rasvjete zbog neplaćenih računa za struju. Godinama nakon bankrota i zatvaranja u dolini Jiu u Rumuniji, uspostavljeni su procesi srednjoročnog planiranja za postepeno i sistematično zatvaranje rudnika i finansijsku podršku lokalnim zajednicama u pripremi i provedbi planova ekonomske diversifikacije. To ne bi bilo moguće bez angažmana lokalnih vlasti, zainteresiranih građanskih inicijativa (i lokalnih i nacionalnih), te bez finansijske podrške evropskih fondova. Složenost i veličina problema, te njegove potencijalno katastrofalne i dugoročne posljedice, naveli su Evropsku uniju da uspostavi Platformsku inicijativu za Zapadni Balkan i Ukrajinu kao sestrinsku platformu inicijativi Regije ugljena u tranziciji.

Pravedna tranzicija zahtijeva uključenost poslodavaca, sindikata, vlada i zajednica, koji svi zajedno rade na planiranju i provedbi tranzicije svojih ekonomija, sektora i kompanija na ugljično neutralne te društveno i ekološki održive aktivnosti. Promiče pristup odozdo prema gore, polazeći od potreba lokalnih zajednica. S druge strane, čelnici regija i lokalne vlasti imaju ključnu ulogu iz više razloga. Da bi se započeo proces pravedne tranzicije, sve interesne grupe bi se trebale smatrati donosiocima odluka i stoga bi sve strane trebale biti uključene u postizanje dogovora o procesu i imati zajedničko razumijevanje i viziju.⁴

Pravedna tranzicija, ona koja odmiče naše energetske sisteme od ovisnosti o izvorima zagađenja koji štete ljudskom zdravlju i našoj planeti, prema obnovljivim, održivim rješenjima, imat će velike ekološke i društvene koristi, ali je također gotovo sigurno da će imati velike negativne društvene učinke ako se kriteriji održivosti i planetarne granice ne poštuju na odgovarajući način. Obim izazova koji transformacija postavlja društvu i ekonomiji zahtijeva uključivanje

2 <https://www.theguardian.com/business/ng-interactive/2015/dec/18/the-demise-of-uk-deep-coal-mining-decades-of-decline>.

3 <https://www.mining.com/romanian-ex-mining-town-goes-bankrupt-32404/>.

4 Osam koraka do pravedne tranzicije na Zapadnom Balkanu, april 2021. CEE Bankwatch Network.

Zemlje Zapadnog Balkana moraju se odmah uključiti u globalni proces energetske tranzicije i dekarbonizacije. Ako zemlje Zapadnog Balkana žele dokazati svoju predanost putu unutar novog razvojnog ciklusa – Zeleni plan EU-a i strateški dokumenti (Nacionalni energetske i klimatski plan, Nacionalno određeni doprinos, Strategija razvoja niske emisije) – moraju planirati ambiciozne ciljeve za dekarbonizaciju energetskog sektora. Temelj za to trebao bi biti postizanje društvenog dogovora da je energetska tranzicija okosnica budućeg razvoja energetike i ekonomije u zemljama Zapadnog Balkana.

svih interesnih grupa od rane faze, gdje je izbor najodrživijih i najotpornijih opcija otvoren za raspravu i promjene.

proces dekarbonizacije mora početi smjesta

Proces dekarbonizacije u energetskom sektoru, koji treba ispuniti do 2050. godine, treba hitno isplanirati i odmah krenuti u njegovu sistematičnu realizaciju. Nema vremena za čekanje. Sljedeće desetljeće (2021-2030. godina) ključno je za uspjeh ovog generacijskog poduhvata. Vrijeme je da se poduzmu odlučne mjere jer klimatske promjene prijete nanijeti nepopravljivu štetu globalnom ekosistemu. Stoga, zemlje Zapadnog Balkana moraju se odmah uključiti u globalni proces energetske tranzicije i dekarbonizacije. Ako zemlje Zapadnog Balkana žele dokazati svoju predanost putu unutar novog razvojnog ciklusa – Zeleni plan EU-a i strateški dokumenti (Nacionalni energetske i klimatski planovi, Nacionalno određeni doprinos, Strategija razvoja niske emisije) – moraju planirati ambiciozne ciljeve za dekarbonizaciju energetskog sektora. Temelj za to trebao bi biti postizanje društvenog dogovora da je energetska tranzicija

okosnica budućeg razvoja energetike i ekonomije u zemljama Zapadnog Balkana.

EU je spremna finansijski podržati politiku dekarbonizacije Zapadnog Balkana, no ta podrška zavisi od ispunjavanja obaveza svake zemlje za dekarbonizaciju, a posebno o ispunjavanju obaveza preuzetih ratifikacijom Ugovora o Energetskoj zajednici. Važno je naglasiti da EU planira imati selektivni pristup u podršci zemljama Zapadnog Balkana u narednom razdoblju, u zavisnosti od ozbiljnosti s kojom svaka zemlja pristupa ispunjavanju svojih obaveza dekarbonizacije. To predstavlja veliki ekonomski, politički, tehnički i društveni izazov za zemlje Zapadnog Balkana. Međutim, dekarbonizacija je i razvojna prilika. Uključivanjem u provedbu međunarodnih obaveza zemlje Zapadnog Balkana mogu izgraditi moderan, konkurentan, ekološki i klimatski održiv energetske sistem, što je preduslov za privlačenje direktnih stranih ulaganja, posebno u industrijsku proizvodnju namijenjenu izvozu u EU. Za to su potrebne odlučne i brze političke odluke, definiranje dugoročne vizije i planova energetske tranzicije te postizanje društvenog konsenzusa o transformaciji postojećeg konvencionalnog energetskog modela prema modernom modelu utemeljenom na održivom razvoju. ■■■

bibliografija:

- WB6 Praćenje energetske tranzicije Sekretarijata (<https://www.energy-community.org/regionalinitiatives/WB6/Tracker.html>)
- Osam koraka do pravedne tranzicije na Zapadnom Balkanu, april 2021. CEE Bankwatch Network
- Istraživanje javnog mnijenja Balkanski barometar, april 2021.
- <https://www.just-transition.info/>
- https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_930

vječito lutanje – dva lica energetske politike u Srbiji

Jovan Rajić

Budući da je Srbija i dalje zemlja koja je izrazito ovisna o ugljenu s više od 70% električne energije proizvedene iz termoelektrana na ugljen i novih koje se (upitno) planiraju izgraditi, čini se da nema čvrstih pokazatelja da je radikalna zaokret u energetskej politici zaista moguć ili da ga donosioci odluka uopće žele. Četiri od šest termoelektrana koje najviše zagađuju (u smislu emisije SO₂) nalaze se u Srbiji, što upotpunjuje općenito lošu situaciju u svih šest zemalja Zapadnog Balkana, gdje 16 termoelektrana (kapaciteta 8,7 GW) emitira približno 100 tona SO₂ više od 250 aktivnih postrojenja u cijeloj EU (156 GW).

U maju 2020. je Aleksandar Vučić, predsjednik Srbije, proglasio rudarski basen Kolubara "srcem energetskeg sistema zemlje", utvrdivši da bi nedavno otvoreni površinski otkop Radljevo-Sever trebao osigurati rezerve ugljena "za sljedećih 60 godina" (tj. do 2080. godine), "kada bi se trebao još više proširiti".¹

No, na sastanku s Janezom Kopačem, direktorom Sekretarijata Energetske zajednice, u aprilu ove godine, predsjednik Vučić naglasio je da "prioritet Srbije ostaje energetske prijelaz na čiste izvore energije, kao i transformacija energetske kompanije u državnom vlasništvu".²

Samo nekoliko dana prije pisanja ovog teksta, u augustu 2021. godine, predsjednik Vučić je u razgovoru s rukovodstvom kompanije "Srbija Zijin Copper", operatera rudnika u Boru, zatražio da se "emisija štetnih plinova u topionici u Boru smanji i da građani/ke Bora najkasnije do kraja godine imaju čist vazduh",³ praktički potvrđujući da stanje sa zagađenjem zraka u ovom gradu zahtijeva hitno poboljšanje i hitnu reakciju donosioca odluka. Istovremeno, predstavnici vlade koriste svaku priliku da naglase kako će novi rudnik Čukaru Peki biti "zeleni rudnik" [sic], te ispunjavati najviše ekološke standarde EU.

1 <https://www.danas.rs/politika/vucic-novi-otkop-u-kolubari-obezbedjuje-ugalj-za-narednih-60-godina/>.

2 <https://vucic.rs/Vesti/Najnovije/a38427-Prioritet-Srbije-energetska-tranzicija-ka-cistim-izvorima-energije-vucic.rs.html>.

3 <https://www.novosti.rs/vesti/ekonomija/1025487/boranima-cist-vazduh-2022-vucic-predstavnici-zidjina-razgovarao-rudarskom-basenu-cukaru-peki>.

Koliko god ove izjave i vrludavi govor srbijanskog predsjednika između dvije krajnosti – kolebanja između energetske tranzicije i kontinuirane eksploatacije fosilnih goriva – zvučale nesuvislo i kontradiktorno, one svakako imaju svoju svrhu, zaista, dvostruku svrhu – za unutrašnju i vanjsku upotrebu.

Kako se čini da je Srbiji suđeno da bude vječni kandidat za punopravno članstvo u Evropskoj uniji (EU), sa kandidatskim statusom odobrenim u martu 2012. godine, "evropska" perspektiva izgleda vrlo neizvjesna i još uvijek nejasna, bez određenog (čak i okvirnog) datuma pristupanje. S obzirom na to da ni jedno pregovaračko poglavlje još nije zatvoreno, dok je pregovarački okvir sa zemljama kandidatkinjama redefiniran zbog unutrašnjih turbulencija unutar same EU, zbog zamora s obje strane, pregovarački proces kao da je zapao u mrtvu tačku. Ono što je sasvim sigurno bila i ostala službena politika svih vlada Srbije (uz zanemarive iznimke) od 2000. godine jeste deklarativna namjera pristupanja Uniji, a time i prihvatanje obaveze usklađivanja domaćih propisa i politika s onima drugih država članica i standardima EU-a.

Srbija je od 2006. članica Energetske zajednice (EZ), ekonomske (energetske) unije koju su osnovale EU, zemlje jugoistočne Evrope i zemlje crnomorske regije – Ukrajina, Moldavija i Gruzija, osnovane s idejom da se osigura usklađivanje sa zakonodavstvom EU-a u području energetike.

Na samitu EU-Zapadni Balkan, održanom u novembru 2020. u okviru inicijative Berlinskog procesa, Srbija je potpisala Sofijsku deklaraciju o zelenoj agendi za Zapadni Balkan⁴ (Zelena agenda). Prema ovom sporazumu, zemlje Zapadnog Balkana obavezuju se provesti niz specifičnih aktivnosti, uključujući smanjenje i postepeno ukidanje subvencija za ugljen, uvođenje tržišnih shema podrške za obnovljive izvore energije i instrumenata za određivanje cijena ugljena.

Zelenu agendu uvelike podržava Ekonomski i investicijski plan za Zapadni Balkan, koji je Evropska komisija usvojila početkom 2020. godine, a koji predviđa 9 milijardi eura za projekte usmjerene na dekarbonizaciju, sektor obnovljive energije i obnovu zgrada.

Srbija: Dorćol Beograd
Foto: IFC Infrastructure
(CC-BY-NC 2.0)

Stoga se može zaključiti da obaveze preuzete raznim međunarodnim ugovorima i politička orijentacija prema EU integracijama ne ostavljaju puno prostora za druge odluke osim onih usmjerenih na energetska tranziciju i punu dekarbonizaciju sve do sredine ovog stoljeća.

No da li je situacija u praksi zaista takva?

Budući da je Srbija i dalje zemlja koja je izrazito ovisna o ugljenu s više od 70% električne energije proizvedene iz termoelektrana na ugljen i novih koje se (upitno) planiraju izgraditi,⁵ čini se da nema čvrstih pokazatelja da je radikalna zaokret u energetske politice zaista moguć ili da ga donosioci odluka uopće žele. Četiri od šest termoelektrana koje najviše zagađuju (u smislu emisije SO₂) nalaze se u Srbiji, što upotpunjuje općenito lošu situaciju u svih šest zemalja Zapadnog Balkana, gdje 16 termoelektrana (kapaciteta 8,7 GW) emitira približno 100 tona SO₂ više od 250 aktivnih postrojenja u cijeloj EU (156 GW).⁶

Osim lošeg tehničkog stanja postojećih postrojenja i nedostatka postrojenja za odsumporavanje, ono što najviše zabrinjava je nedostatak strategije i planiranja dodatne energetske politike. Navedene izjave državnih dužnosnika, kao i nepostojanje odgovarajuće socijalne i obrazovne strategije jasno ukazuju na nedostatak plana Srbije u svakom od ovih područja. Obrazovni programi na univerzitetima i stručnim školama nisu (dovoljno) prilagođeni "zelenoj" budućnosti,

5 <https://balkangreenenergynews.com/rs/srbija-obustavlja-gradnju-elektrane-na-ugalj-kolubara-b/>.

6 https://www.env-health.org/wp-content/uploads/2019/03/Chronic-Coal-Pollution-report_SRB.pdf.

4 <https://berlinprocess.info/wp-content/uploads/2021/02/Leaders-Declaration-on-the-Green-Agenda-for-the-WB.pdf>.

dok socijalni programi i programi prekvalifikacije za postojeću radnu snagu u energetskim kompanijama u državnom vlasništvu praktički ne postoje.

Ova dvostruka igra vjerovatno je bila najbolje vidljiva tokom procesa donošenja Nacionalnog plana smanjenja emisija (NERP) – strateškog dokumenta koji je Srbija bila dužna usvojiti 1. januara 2018. i primijeniti do kraja 2027. godine. U skladu sa članom 4. stavom 6. Direktive o velikim uređajima za loženje,⁷ države članice EZ-a bile su obavezne definirati i provoditi NERP,⁸ uzeti u obzir, između ostalog, usklađenost s gornjim granicama emisija kako je navedeno u prilogima I. i II. Direktive o velikim uređajima za loženje.

Ministarstvo zaštite životne sredine Srbije donijelo je (ali nije usvojilo) NERP u decembru 2017. godine, obavijestivši EZ o sadržaju NERP-a i njegovoj primjeni počevši od planiranog datuma od početka 2018. NERP ima uvod u kojem se navode razlozi zbog kojih je Srbija odlučila da "usvoji" NERP, način na koji je on donesen, zatim svrha i početni status NERP-a. Najvažniji dijelovi NERP-a su njegova pravila, postupak praćenja provedbe i izvještavanje o njegovoj provedbi. Na kraju, NERP sadrži popis postrojenja koja će potpasti pod plan. Navedeno je da postrojenja za izgaranje obuhvaćena NERP-om moraju ispunjavati maksimalne godišnje emisije navedene u Prilogima 2, 3 i 4 ovog plana, počevši od 1. januara 2018.

Sve je izgledalo u redu gledajući sa strane, jer su obaveze bile jasna i direktna provedba NERP-a definirana domaćim propisima (uglavnom Ustavom Republike Srbije⁹) i ratificiranih međunarodnih ugovora. Srbija je ispunila svoje međunarodne obaveze ratifikacijom Ugovora o osnivanju Energetske zajednice, donošenjem Uredbe koja propisuje obaveze navedene u direktivama i konačno NERP-a (koji sadrži popis postrojenja za izgaranje koja su dužna raditi kako je propisano u NERP-u). Drugim riječima, Srbija je navela postrojenja za izgaranje koja su dužna smanjiti broj radnih sati godišnje kako bi postigla propisane maksimalne vrijednosti emisija, kako je navedeno u Uredbi i direktivama. Dakle, NERP je bio obavezan i provodiv dokument, temeljen na Ustavu, Uredbi, Zakonu o Energetskoj zajednici koji se poziva na Direktivu o velikim uređajima za loženje i ključne odredbe sadržane u NERP-u. Važno je napomenuti da se NERP poziva na zakone o zaštiti okoliša i propisuje nadležnost provođenja inspeksijskog nadzora u vezi s praćenjem provedbe NERP-a. Također, NERP obavezuje državu na izvještavanje EZ-u o njegovoj provedbi te upućuje na obaveze koje proizilaze iz navedenih međunarodnih akata.

Međutim, situacija je malo drugačija u praksi.

Vlada Srbije odlučila je službeno usvojiti NERP (uprkos njegovoj direktnoj i obaveznoj primjeni zbog gore navedenih razloga) u januaru 2020. godine (sic) donošenjem "zaključka" na sjednici vlade koja je održana tačno dvije godine nakon datuma početka primjene.

7 Direktiva 2001/80/EZ Evropskog parlamenta i Vijeća od 23. oktobra 2001. o ograničenju emisija određenih zagađujućih tvari u zrak iz velikih uređaja za loženje.

8 To je bila obaveza za one države članice EZ-a koje su odlučile usvojiti NERP, umjesto da koriste mehanizam isključenja ili se pridržavaju strožih kriterija koje nameće Direktiva o velikim uređajima za loženje.

9 Ustav Republike Srbije (Službeni glasnik RS, br. 98/2006).

Osim lošeg tehničkog stanja postojećih postrojenja i nedostatka postrojenja za odsumporavanje, ono što najviše zabrinjava je nedostatak strategije i planiranja dodatne energetske politike. Navedene izjave državnih dužnosnika, kao i nepostojanje odgovarajuće socijalne i obrazovne strategije jasno ukazuju na nedostatak plana Srbije u svakom od ovih područja. Obrazovni programi na univerzitetima i stručnim školama nisu (dovoljno) prilagođeni "zelenoj" budućnosti, dok socijalni programi i programi prekvalifikacije za postojeću radnu snagu u energetskim kompanijama u državnom vlasništvu praktički ne postoje.

Upitani o provedbi NERP-a i nepoštivanju graničnih vrijednosti emisija iz zagađujućih objekata predviđenih NERP-om za 2018. i 2019. pred lokalnim interesnim grupama, državni dužnosnici su praktički tvrdili da nemaju obavezu primjenjivati NERP prije nego se službeno usvoji (u januaru 2020.) te da nije bilo pravne osnove za pripisivanje krivnje za nepoštivanje prije tog datuma, tvrdnja koja je bila direktna suprotnost od onoga što je "servirano" stranim partnerima i interesnim grupama.

Ovo je posebno zanimljivo u svjetlu činjenice da su tokom 2018. i 2019. ograničenja emisija za SO₂ iz postrojenja u vlasništvu nacionalne elektroprivrede (EPS) prekoračene za faktor 6 u odnosu na maksimalne vrijednosti predviđene NERP-om. Potvrđuju to službeni godišnji izvještaji EPS-a i izvještaji Agencije za zaštitu životne sredine Srbije podneseni Evropskoj agenciji za okoliš, što je bio pravni osnov za tužbu protiv EPS-a koju je podnio Regulatorni institut za obnovljive izvore energije i okoliš zbog ugrožavanja javnog zdravlja.

S druge strane, kako u službenim tako i u neslužbenim (iako uglavnom neslužbenim) razgovorima s međunarodnim partnerima i predstavnicima EU-a i rukovodstva EZ-a, vladini dužnosnici i dalje naglašavaju

svoju jasnu predanost smanjenju emisija i provedbi NERP-a u obliku koji je dostavljen EZ-u i koji je započeo početkom 2018. godine, te priznaju da je bilo poteškoća i izazova u provedbi NERP-a, ali uvjeravaju inostrane partnere o njihovoj čvrstoj opredijeljenosti da poštuju međunarodne standarde i preuzete obaveze.

U međuvremenu, kako Srbija kasni s donošenjem drugih strateških dokumenata, poput Nacionalnog energetske i klimatskog plana i Strategije zaštite zraka, ono što najviše zabrinjava je nedostatak provedbe postojećih zakona i politika te nedostatak održive prijelazne politike. Kao zemlja ovisna o ugljenu s više od 25.000 ljudi koji rade u rudarskom sektoru sa (za srbijanske standarde) više nego pristojnom platom, svaka rasprava o energetske tranziciji i njenim posljedicama smatra se politički vrlo nepopularnom. To je i dalje tema o kojoj se široko govori, posebno od strane populističkih vlada poput sadašnje u Srbiji. Sve dok se moćnici vode borbom za glasove i trenutne interese, umjesto strateškim pristupom i dugoročnom vizijom, čini se da neće biti temeljnih promjena i politika "dvostruke igre" neće imati alternativu u dogledno vrijeme. Barem dok vlada ne bude prisiljena promijeniti ovaj princip. Ili izvana ili iznutra. ■■■

zelena tranzicija i građanske akcije

od nula do 10 000 protestanata, ili kako je životna sredina postala tema broj jedan u Srbiji

Radovan Božović, Milja Vuković

Oko polovice sredstava namenjenih razvoju održivih izvora energije troši se na hidroenergiju. Osim toga, kroz svoje mjesečne račune za struju svi građani Srbije plaćaju poticaje za povlaštene proizvođače električne energije (među njima i mini-hidroelektrane). Važno je primetiti da je iznos dodeljen povlašćenim proizvođačima oko 25 puta veći od sredstava dostupnih za poboljšanje energetske učinkovitosti.

Zaštita životne sredine svakako nije nova tema u srpskom medijskom prostoru. Ekološki kolaps koji se manifestuje u vidu prekomerne eksploatacije prirodnih resursa i masovnog izumiranja životinjskih i biljnih vrsta kao njihove direktne posledice su jedna od najvažnijih tema u globalnom društvu. Međutim, Srbija kao zemlja na ivici svetskih dešavanja uvek kasni za aktuelnim trendovima u svetu, pa tako i u kontekstu tranzicije na ekološke i održive modele ekonomskog razvoja.

Problemi klimatske krize i životne sredine su tek poslednjih nekoliko godina dospeli u žižu šire javnosti u Srbiji. Ova pitanja nikada nisu bila prioritet nijedne od vodećih političkih partija. Na poslednjim republičkim izborima, u junu 2020. godine, ekološke teme praktično nisu spomenute. Takođe, kada su građani u pitanju, iako klimatske promene već imaju negativan uticaj u Srbiji kroz štetu koju nanose poljoprivredi i ekonomiji, one se na građanskim ekološkim protestima još uvek ne spominju.

Uzroci ekoloških protesta u Srbiji su pre svega lokalni ekološki problemi koji se mogu jasno opipati na terenu, poput: ugrožavanje kvaliteta vode, vazduha, zemljišta, seča drveća i ostali problema u oblasti životne sredine. Počevši od ekološkog protesta koji se desio septembra 2018. u Pirotu, može se pratiti čitav niz javnih okupljanja i ekoloških protesta u većim i manjim gradovima i naseljima. Stiče se utisak da je na terenu sve više ljudi koji traže promene i konkretna rešenja. U skladu s tim, postavlja se pitanje: kako se stanje u roku od tri godine promenilo od potpune letargije u veoma raznolik i proširen – iako nepovezan i neujedinjen – pokret koji je prisutan u svim delovima Srbije?

Osnovni okidač koji je lansirao rađanje ekološke aktivističke scene u Srbiji, a sa njom i sve proteste u zadnjih nekoliko godina, je zapravo nebriga države Srbije i pokušaji da se probleme zaštite životne sredine relativizuje. Kao primere se može istaći izjave predsednika da je zagađenje poraslo zato što nam je standard porastao¹, kao i izjava predsednice Vlade da nije tačno kako je nivo zagađenja porastao², što je u

1 <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Vucic-za-zagadjenje-vazduha-krivi-bolji-standard-gradjana.sr.html>

2 <https://www.danas.rs/drustvo/brnabic-o-zagadjenju-nema-mesta-ni-razloga-za-paniku/>

direktnoj suprotnosti sa podacima koje iznosi Agencija za zaštitu životne sredine.

mini-hidroelektrane

Slučaj od kojeg počinje uspon ekološkog pokreta u srpskoj javnosti je svakako onaj vezan za mini-hidroelektrane. Na lokalnom nivou ovi protesti postoje već godinama unazad, ali oni su se intenzivirali i postali vidljivi u medijima od 2017. godine. U javnosti je svakako najvidljivija neformalna grupa *Odbranimo reke Stare planine*. Zahvaljujući radu na društvenim mrežama i konstantnom pojavljivanju u medijima danas imaju preko 155000 pratilaca na društvenim mrežama. I nisu u pitanju samo pasivni pratioci, u pitanju su ljudi koji su u više navrata pokazali sposobnost da organizuju veće proteste, proteste koji su sada već postali redovna pojava. "Trend" ekoloških protesta je započet u Pirotu septembra 2018., a kulminirao Ekološkim ustankom u Beogradu aprila 2021. koji je okupio preko 10 000 učesnika.

Akteri navedenih ekoloških protesta su se za sada pokazali kao veoma heterogeni. Uporno insistiranje organizatora da političke partije nisu dobrodošle, odnosno, karakteriziranje protesta kao apolitičnog, dovelo je do toga da učesnici budu grupacije najrazličitijih političkih uverenja. Situacija koja jasno prikazuje epilog takvog apolitičnog pozicioniranja je protest u selu Rakita avgusta 2020. gde su se mogli videti kako stoje jedni

pored drugih, pripadnici ekstremne desnice poput Narodne patrola i građanski aktivisti iz inicijative *Ne davimo Beograd*. Kao rezultat izbegavanja politizacije, ekološki protesti su postali neutralna zona u kojoj se mogu sresti građani koji su inače na suprostavljenim stranama, a ponekad čak i u aktivnom sukobu. Bitno je naglasiti da se ovde radi o širem krugu aktera koji se pojavljuju kada se najavi neki veći događaj. Ipak, važno je analizirati i ko su sami organizatori protesta, odnosno ljudi na terenu. Radi se o mešavini lokalnog stanovništva, aktivista iz drugih sredina i predstavnika stručne javnosti. Teško je proceniti koliki je uticaj svake od ovih grupa jer deluju zajedno i ne mogu jedna bez druge.

Za sada su se najveći protesti i aktivnosti desili na Staroj planini, mada problem nije tako usko lokalizovan jer su mini-hidroelektrane planirane na čak 856 lokacija širom Srbije. Ono što se može primetiti je da postoji nekoliko faktora zbog kojih je otpor stanovništva na Staroj planini mnogo efikasniji i medijski vidljiviji od otpora koji se dešava na drugim žarištima poput Goča, Golije i okoline grada Kraljeva.

Pitanje je zašto je otpor stanovništva na Staroj planini bio efikasniji, a potom i medijski vidljiviji. Verovatno je nedostatak dovoljno jake reakcije lokalnog stanovništva na drugim žarištima (Goč, Golija, okolina Kraljeva) razlog zašto izostaje veća reakcija medija i javnosti, uprkos povezivanju sa širim krugom ekoloških aktivista.

Klimatski protesti
Foto: Mark Dixon
(CC-BY 2.0)

Naravno, na ruku protestima ide i njihova potpuna opravdanost, ne samo sa stanovišta zaštite prirode već i energetske politike: 110 mini-hidroelektrana koje su puštene u pogon do 2019. proizvode svega oko 0,8% električne energije neophodne Srbiji. Uporedimo li to sa podatkom da gubici u električnoj mreži iznose 11,5% ukupne proizvodnje, dobijamo uvid u razmere besmislenosti ove po životnu sredinu veoma skupe investicije. Takođe, iz ovih podataka je jasno da bi ulaganje u obnavljanje distributivne mreže imalo veći efekat od svih predviđenih mini-hidroelektrana. Druga važna, a veoma sporna činjenica je finansiranje ovih projekata. Oko polovine sredstava namenjenih razvoju održivih izvora energije se troši na hidroenergiju³. Takođe svi građani Srbije preko mesečnih računa za električnu energiju plaćaju podsticaje za povlašćene proizvođače električne energije (u šta spadaju i mini-hidroelektrane). Važno je primetiti da je iznos namenjen povlašćenim proizvođačima oko 25 puta veći od iznosa koji je namenjen za unapređenje energetske efikasnosti.

Takva politika u suprotnosti je s interesima većine stanovništva i služi samo manjini koja je investitor, što opravdava sve građane koji protestuju bez obzira na to je li njihovo postojanje izravno ugroženo. Promena nacionalnih politika i okončanje subvencioniranja mini-hidroelektrana zasigurno bi rezultirali njihovim gašenjem jer u protivnom njihova izgradnja ne bi bila isplativa za ulagače. Poruka za lokalno stanovništvo je da su njihovi životi, njihovo zdravlje, njihova prava, mnogo manje važni od interesa investitora ... čineći njihov otpor potpuno legitimnim. Kao grafit u selu Rakita, napisan na lokalnom dijalektu, koji simbolično kaže: "Život nema, smrt ne doodi" [Života nema, a smrt ne dolazi].

Ovakva politika je suprotna interesima većine stanovništva, a pogoduje samo investitorskoj manjini, što daje opravdanje svim građanima da protestuju bez obzira na to da li je njihova egzistencija direktno ugrožena. Promena državne politike i prestanak subvencionisanja mini-hidroelektrana bi svakako doveli do njihovog gašenja jer se u suprotnom njihovo građenje investitorima ne bi isplatilo. Poruka koja se šalje lokalnim stanovnicima je da je njihov život, zdravlje, da su njihova prava mnogo manje važna od interesa investitora... što čini njihov otpor potpuno legitimnim. Kako simbolično kaže grafit u selu Rakita na lokalnom dijalektu: "Život nema, smrt ne doodi" (Života nema, a smrt ne dolazi).

zagađenje zraka

Još jedan od primera građanskih protesta u poslednje tri godine su i protesti za zdrav vazduh. Najznačajniji protest posvećen kvalitetu vazduha za sada je onaj koji se desio u Beogradu, januara 2021. Tada je i pored teške epidemiološke situacije na ulicama bilo nekoliko hiljada građana. Protest je inicirala neformalna grupa *Eko straža*.

Kada je kvalitet vazduha u pitanju, kao veoma bitan dan se ističe 31. januar 2019.: taj zimski dan je u Beogradu bio veoma maglovit, od smoga se nije moglo videti ni metar ili dva ispred sebe. Narednih dana u medijima je odjeknula vest da je tog dana Beograd bio najzagađeniji grad na svetu⁴. Od tada su izveštaji o merenjima koja obavljaju sami građani i podaci o katastrofalnom kvalitetu vazduha postali redovna pojava. Republička Agencija za zaštitu životne sredine vrši merenja kvaliteta vazduha i redovno objavljuje rezultate od svog osnivanja 2010. godine. Posmatrajući ove podatke jasno se vidi da je vazduh u periodu od 2010. godine do danas konstantno veoma zagađen u pojedinim delovima godine. U medijima se najviše piše o suspendovanim česticama različitih promera označenim kao PM2.5 i PM10, i upravo je ova vrsta zagađenja bila povod za proteste.

3 <https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2019/09/who-pays-who-profits-RS.pdf>

4 <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/alarmantno-beograd-je-jutros-bio-najzagadeniji-grad-na-svetu/yj7ynts>

Upravljanje otpadom
Foto: Stefan Gara
(CC-BY-NC-ND 2.0)

Kada pogledamo podatke o izvorima zagađenja PM česticama, prednjače dva izvora: individualna ložišta na prvom mestu i proizvodnja električne i toplotne energije na drugom. Povećanje broja individualnih ložišta je direktno povezano sa padom ekonomskog standarda i energetske siromaštvom: cene centralnog grejanja ne odgovaraju ekonomskom standardu građana i često predstavljaju veliko opterećenje za kućni budžet. Za primer, uzećemo stanje u Beogradu. Većina potrošača koji su priključeni na centralno grejanje nema mogućnost da plaća grejanje prema potrošnji i plaća fiksni iznos preko cele godine. Cena za stan od 70 kvadrata je 8.357,48 dinara mesečno odnosno 100.289,70 na godišnjem nivou. Prema zvaničnim podacima u maju 2021. polovina zaposlenih je ostvarila zaradu do 49.869 dinara. Računicom dolazimo do toga da je za prosečnog zaposlenog u Srbiji centralno grejanje trošak koji iznosi barem 16,75% mesečne zarade, odnosno čak dve mesečne zarade na godišnjem nivou.

Većini materijalno ugroženih porodica ovakav trošak je prevelik i sve češće su pojave da se korisnici isključuju (za primer u Beogradu se 2017. isključilo 775 korisnika⁵, a u Nišu je između 2016. i 2019. podneto 3.300 zahteva⁶ za isključenje sa mreže). Oni biraju alternative koje su jeftinije (drva, klima uređaji...), koje predstavljaju sezonski trošak, trošak koji ih neće opterećivati tokom cele godine. Važan je i problem kvaliteta goriva koje se koristi u individualnim ložištima, jer pored standardnih drva i peleta, materijalno ugrožene porodice često koriste i plastiku i druge kancerogene materije, kojima truju i sebe a i životnu sredinu. Takođe, promenom zakonske regulative poslednjih godina se na tržištu pojavio lignit veoma lošeg kvaliteta⁷ koji se sve više koristi u urbanim centrima.

Očigledno je da je ovakva situacija direktna posledica državnog nemara. Subvencije za građane su male, na primer grad Niš je za 2021. godinu izdvojio 11.160.000,00 dinara za sufinansiranje mera smanjenja zagađenja poreklom iz individualnih ložišta. Ovo su sredstva koja će biti raspoređena na maksimalno 200 domaćinstava⁸, što je zanemarivo za grad koji ima preko 180.000 stanovnika. Sa ovako malim ulaganjima nerealno je očekivati promenu na bolje. Posledice po zdravlje stanovništva će samo biti sve veće, a nezadovoljstvo rasti.

5 <https://www.blic.rs/vesti/beograd/centralno-grejanje-beograd-isključenje-sa-sistama-daljinskog-grejanja/332wfh0>

6 <https://medijskakutija.rs/gradska-toplana-nis-sve-manje-gradjana-se-iskljućuje-sa-grejanja-ali-ih-i-dalje-ima-na-stotine-godisnje/>

7 <https://www.danas.rs/ekonomija/lignit-veoma-loseg-kvaliteta-iz-kolubare-kriv-za-zagadjenje/>

8 <https://www.gu.ni.rs/2021/06/02/javni-konkurs-za-sufinansiranje-mera-smanjenja-zagadjenja-vazduha-u-gradu-nisu-poreklom-iz-individualnih-lozista-u-2021-godini/>

upravljanje otpadom

Kada je u pitanju bavljenje otpadom, i tu stičemo utisak da su mnogi građani (i poneki predstavnici privrede) spremniji na radikalnije promene i veće angažovanje nego što država omogućava i podržava. Građanske inicijative poput "Čep za hendikep" ili "Čepom do osmeha" osvajaju veće simpatije i više poverenja od zvaničnih kanala prikupljanja reciklabilnog otpada, koji čak i kada se uspešno bave reciklažom ne komuniciraju transparentno podatke o svojim aktivnostima. Mnoga komunalna preduzeća nažalost svojim radom na prikupljanju i stavljanju na tržište reciklabilnog otpada samo istrajno uzdravaju poverenje građana u mogućnosti koje reciklaža ima⁹.

Kroz aktivnosti društvenih mreža i razne akcije, radionice i predavanja jasno je da postoji kritična masa građana zainteresovanih za pitanja poput građanskog i komunalnog kompostiranja, smanjenja stvaranja otpada, ekonomije deljenja i iznajmljivanja, prakse popravljivanja i ograničavanja planiranog zastarevanja, kao i drugih ekoloških praksi povezanih s pristupom nultog otpada kao što su redukcionizam i veganstvo, smanjenje ugljičnog otiska, energetske učinkovitosti i sličnih tema.

U Srbiji se godišnje proizvede oko 2.000.000 tona komunalnog otpada¹⁰, a još oko 400.000 tona komunalnog tona otpada završi na divljim deponijama. Divlje deponije su veliki problem koji u Srbiji nastaje udruženim (ne)delovanjem građana i države i nikome ne služe na čast. Od ukupnog komunalnog otpada svega oko 5%¹¹ otpada se reciklira. Osim komunalnog otpada važno je, pogotovo u svetlu novih nemira vezano za rudarenje kompanije Rio Tinto, imati u vidu i koliki je u ovom trenutku u Srbiji privredni otpad: 2020. godine u Republici Srbiji sektori privrede stvorili su oko 56.000.000 tona otpada¹², od čega 79,9%

čini neopasni, a 20,1% opasni otpad. Najveći ideo stvorenog opasnog otpada je upravo u sektoru rudarstva (24,6%).

Tokom 2021. godine veliku pokretačku moć imaju i inicijative nastale kao reakcija na otvaranje novih rudnika litijuma, pre svega vezano za aktivnosti kompanije Rio Tinto. Udruženje *Zaštitimo Jadar i Rađevinu* je najaktivnije kada je ovaj ekološki problem, ili možemo reći potencijalna ekološka katastrofa¹³, u pitanju. U ovom trenutku litijumske baterije pred natrijum-jonskim baterijama možda i silaze sa istorijske scene, a Srbija se upravo sprema da žrtvuje celo jedno veliko poljoprivredno plodno područje. Studija izvodljivosti uticaja na životnu sredinu je u procesu izrade i predviđeno je da bude dostupna javnosti tokom jeseni 2021¹⁴ a do tada su aktivnosti u medijima i protesti vezano za ovu goruću ekološku temu veoma prisutni.

Neformalna grupa poput *Za manje smeća i više sreće – Zero & low waste Serbia* pokazuje u kojoj meri su građani ne samo zainteresovani, već i spremni da se bave ne samo reciklažom, već takođe i svim onim težim koracima koji reciklaži prethode i koji su neophodni za funkcionisanje kružne ekonomije, a podrazumevaju prevenciju i redukciju stvaranja otpada. Kroz aktivnosti na društvenim mrežama i različite akcije, radionice i predavanja evidentno je da postoji kritična građanska masa zainteresovana za pitanja građanskog i komunalnog kompostiranja, redukciju generisanja otpada, ekonomiju deljenja i iznajmljivanja, praksu popravljivanja i ograničavanja delovanja planiranog zastarevanja (planned obsolescence), ali i za druge ekološke prakse povezane sa zero waste pristupom kao što su reduktarijanstvo i veganstvo, smanjenje ugljeničnog otiska, energetska efikasnost i slične teme.

9 <https://nationalgeographic.rs/ekologija/a26814/reciklaza-otpada-srbija.html>

10 <http://www.sepa.gov.rs/download/otpad2011-2017.pdf>

11 <https://www.danas.rs/politika/u-srbiji-se-reciklira-samo-pet-odsto-komunalnog-otpada/>

12 <https://www.stat.gov.rs/sr-latn/vesti/20210702-stvoreni-i-tretirani-otpad-2020/?s=2502>

13 <https://rs.n1info.com/biznis/a686975-aktivistkinja-ako-rio-tinto-otvori-rudnik-u-srbiji-nepovratno-unistenje-macve/>

14 <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/ekonomija/4461112/rio-tinto-jadar.html>

odrast

Zanimljivo je takođe da se i kada su transformativni pionirski društveni pokreti poput odrasta (degrowth) u pitanju, prvi koraci vide u samoorganizovanim aktivnostima građana. Odrast je pokret koji temeljno i kreativno pristupa stvaranju i osmišljavanju novih, održivih, humanijih sistema života zajednice. Neograničeni rast na ograničenoj planeti je nemoguć. Relativizujući nužnost ekonomskog rasta, odrast preispituje globalnu socijalnu i ekološku pravdu i predlaže alternativni, održivi ekonomski i društveni model. Dvomesечna Mala škola odrasta, održana u proleće 2021. godine, u organizaciji platforme plavoizeleno.rs uz podršku platforme zajednicko.org, izazvala je veliko interesovanje građana i imala je preko 200 prijavljenih polaznika. Istovremeno, u medijima ili akademskim krugovima ili širem javnom političkom diskursu, a kamoli državnim institucijama, odrast nije prisutan ni u naznakama. Poređenja radi, u susednoj Hrvatskoj na primer, odrastom se intenzivno, duži niz godina, bavi Institut za političku ekologiju kroz organizovanje međunarodnih konferencija, objavljivanje publikacija i slične aktivnosti.

Čini se da je sve više i više ljudi koji uviđaju da je aktuelni konzumeristički i ekstrakcionistički model neodrživ i da je neetičan. Sve je više ljudi koji traže alternativu i koji su spremni i željni da menjaju svoj život. Taj pokret promene je globalan, nije vezan samo za Srbiju. Novi

podaci objavljeni u šestom po redu izveštaju Međuvladinog panela za klimatske promene (IPCC)¹⁵ govore o neophodnosti korenitih promena kojima treba da pristupimo kao društvo, što pre, odmah. Čini se da je borba za humaniji način života i za čistiju životnu sredinu, za transformaciju društva ka socijalno i ekološki boljem modelu, upravo borba za ovaj istorijski trenutak. Gledajući aktivističke i građanske inicijative u Srbiji, čini se takođe da su građani spremniji nego ikad da stupe u tu borbu, a da država na ovom putu konstantno kaska.

Iz svega se može zaključiti da građani žele promenu, odnosno, zaokret državnih i lokalnih politika sa prljavih ekstraktivističkih ekonomskih modela, na model ekonomije koja je u skladu sa ciljevima zelene tranzicije, ali trenutno nemaju političku opciju koja je sa tom promenom blisko povezana. Vlast, po svemu sudeći, nema nameru da nešto promeni u svojim politikama što bi dalo naslutiti određeni pomak u vrednovanju zaštite životne sredine. Pojedine opozicione stranke počinju da govore o ovom problemima, u isto vreme promovišući izrazito nacionalističku politiku¹⁶, i time krše neke od osnovnih načela zelene politike. Građanski ekološki pokret još nije prerastao u političku, stranačku opciju. U ovom trenutku nema konkretne političke opcije koja bi životnu sredinu i održivost stavila na prvo mesto. Postoje razne indikacije da će se neke od građanskih ekoloških organizacija ujediniti u političku inicijativu kojoj će ekologija biti prioritetni deo programa, ali to se još uvek nije desilo. Ono što je sigurno je da će se protesti nastaviti. ■■■

¹⁵ <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/>

¹⁶ <https://dveri.rs/vesti/saopštenja/odrzano-krugli-sto-pod-nazivom-politicka-ekologija-i-zeleni-patriotizam-kako-da-zastitimo-zivotnu-sredinu-u-srbiji/>

Crna Gora – izazovi na putu razvoja demokratije

Nina Milić

uvod

Crna Gora je država na Zapadnom Balkanu sa 640.000 stanovnika. Referendumom koji je održan 21. maja 2006. postala je samostalna država nakon dugogodišnjeg članstva u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, Saveznoj Republici Jugoslaviji i Državnoj zajednici Srbija i Crna Gora. Ubrzo nakon proglašenja nezavisnosti, u junu 2006. godine, Crna Gora je postala 192. članica Ujedinjenih naroda. Od 2010. je zemlja kandidatkinja za članstvo u Evropskoj uniji, a 5. juna 2017. zvanično je postala članica NATO-a.

izborni sistem Crne Gore

Crna Gora je do 1990. godine imala jednostranački sistem, kao republika bivše SFRJ. Te su godine održani prvi višestranački izbori koji su uzeti kao početak višestranačkog sistema. Izrada izbornih zakona povjerena je nadležnom državnom tijelu, Sekretarijatu za zakonodavstvo, čiji su pravni/e stručnjaci/kinje u vrlo kratkom roku nastojali/e udovoljiti zakonskim i teorijsko-političkim zahtjevima koji su im postavljeni. U ovom posljednjem pogledu, to je posebno došlo do izražaja u raspravama u Demokratskom forumu, koji je djelovao u prvoj polovini 1990-ih. Forum je okupljao sve relevantne političke grupe u Crnoj Gori. Iako su se rasprave na Forumu vodile uglavnom na nivou općih principa, bez detaljnije naučne razrade problematike pojedinih segmenata izbornog sistema, nedvojbeno su doprinijele da temeljna zakonska rješenja dobiju gotovo sveobuhvatnu podršku. Mandat Skupštine,

predsjednik i Predsjedništvo SRCG,¹ proizašli iz prvih višestranačkih izbora, trajao je dvije godine. U međuvremenu, odlukom postignutom na referendumu koji je održan u martu 1992. godine, Crna Gora je postala jedna od dvije članice federalne zajednice pod nazivom Savezna Republika Jugoslavija. Ustav, donesen u oktobru iste godine², uspostavio je parlamentarni sistem u Crnoj Gori. Vlada se bira u jednodomnoj skupštini većinom glasova od ukupnog broja zastupnika/ca.

U Crnoj Gori zastupnička mjesta raspodjeljuju se na temelju proporcionalnog izbornog sistema pomoću modificirane D'Hondtove formule. Modifikacija se oslanja na zatvoreni sistem glasanja, jer se takozvana "čista" D'Hondtova metoda u teoriji prvenstveno veže na sistem otvorenog glasanja. Proporcionalni sistem bio je nešto po čemu se Crna Gora razlikovala od ostalih republika bivše SFRJ. To je zbog toga što su u većini republika, tačnije u Srbiji, Hrvatskoj i Makedoniji, prvi višestranački izbori provedeni većinskim izbornim sistemom, dok su u Bosni i Hercegovini i Sloveniji ti izbori provedeni kombinacijom većinskog i proporcionalnog izbornog sistema. U izbornom sistemu Crne Gore od početka imamo prohibitivnu klauzulu, odnosno tzv. izborni prag koji je danas postavljen na 3%. To je udio glasova koji izborne liste moraju ostvariti na izborima da bi stekle parlamentarni status.

Jedna od glavnih stranaka koje su učestvovala ili učestvuju u političkom životu Crne Gore je, prije svega, Demokratska partija socijalista. Ova stranka je nastala

1 Socijalistička Republika Crna Gora (ur.).

2 Službeni list Republike Crne Gore, broj 48 od 13.10.1992.

kao nasljednica Saveza komunista i bila je zapravo na vlasti do izbora 2020. godine. Osim toga, u početnom razdoblju višestranačkog sistema značajnu ulogu imale su Narodna stranka, Liberalni savez Crne Gore i Socijaldemokratska partija reformista. Nakon nekoliko koalicija, kako s "prirodnim" tako i s "manje prirodnim" partnerima, Narodna stranka izgubila je značaj na političkoj sceni. Liberalni savez Crne Gore zamrznuo je svoje djelovanje u martu 2005. godine, ali se ta politička opcija smatra pretečom ideje nezavisne države Crne Gore, članice Evropske unije. SDPR se ubrzo spojila sa Socijaldemokratskom partijom.

Nakon raskola u najjačoj stranci, Demokratskoj partiji socijalista, 1997. godine, stvorena je nova politička stranka pod imenom Socijalistička narodna partija koja je ubrzo narasla do iznimne snage. Ova stranka je u predreferendumskom periodu imala značajnu ulogu kao predvodnik ideje o ostanku Crne Gore u državnoj zajednici sa Srbijom.

Crna Gora od sticanja nezavisnosti 2006. godine do danas

Referendumom koji je održan 21. maja 2006. godine, Crna Gora je postala nezavisna država. Za izlazak iz državne zajednice sa Srbijom glasalo je 55,54 posto, a za ostanak 44,46 posto. I to je bila svojevrsna rijetkost jer je većina potrebna za odluku o odcjepljenju bila 55% od ukupnog broja glasova, a ne, kao što je uvijek slučaj, 50% plus 1. Od sticanja nezavisnosti, Crna Gora je imala veliku razvojnu priliku, s punim potencijalom za reforme i ulaganja. Međutim, kako se ove godine obilježava 15. godišnjica nezavisnosti, opći je dojam da potencijal

Utočište za ptice,
Solana Ulcinj
Foto: Alma Sukic

koji je postojao nije iskorišten. To je uglavnom zbog političkog naslijeđa i načina razmišljanja koji je prožimao prijašnja uređenja i sisteme. Ovakvo političko razmišljanje je uveliko oblikovala atmosferu i scenu u Crnoj Gori. Iako u srcu Evrope i s ogromnim prirodnim resursima, posebno za tako mali geografski prostor, država Crna Gora je još uvijek među najsiromašnijim zemljama na kontinentu. Najmlađa država u Evropi jednostavno se nije uspjela udaljiti od određenih obrazaca ponašanja koje je dobrim dijelom kreirala vladajuća elita. S početkom pregovora o članstvu u EU porasla su očekivanja da će Crna Gora krenuti u suštinske reforme koje su joj potrebne. Ono što je bilo pozitivno u političkom životu crnogorskog društva je činjenica da su gotovo svi relevantni politički akteri javno i nedvosmisleno zagovarali ulazak Crne Gore u porodicu Evropske unije. Međutim, reforme su izostale, a proces je stagnirao, u nekim područjima i nazadovao, što se jasno odražavalo u Izvještajima Evropske komisije o napretku. Glavni izazovi odnosili su se posebno na poglavlja 23. i 24., odnosno konkretnu borbu protiv organiziranog

---

Zbog neprestane rasprodaje i privatizacije državnih i prirodnih resursa, pojavila su se mnoga udruženja građana i građanki koja su se pokušala suprotstaviti tom trendu. Brojni su primjeri gdje se lokalno stanovništvo ujedinilo u želji da se suprotstavi prodaji svojih šuma, rijeka, potoka, jezera. Upravo je u Crnoj Gori, kao jedinoj državi čiji je Ustav deklarirao kao ekološku, izvršen svojevrsni ekocid. Okoliš, pitanje upravljanja resursima postalo je tačka povezivanja ljudi različitih profila, obrazovanja, nacionalnog, vjerskog i političkog opredjeljenja. To je dovelo do porasta kritičkog mišljenja i okretanja prema zelenim politikama.

---

kriminala i korupcije, posebno korupcije na visokoj razini. Demokratska partija socijalista, kao nasljednica komunističkog režima, tačnije ljudi iz vrha te stranke, potpuno su zarobili državu, tretirajući je kao privatno vlasništvo. S vremenom su počele izbijati afere u koje su bili upleteni najviši stranački i državni dužnosnici. U Crnoj Gori institucije su pokazale potpuno nepostojanje samostalnosti od političkog diktata i, jednostavno, nesposobnost da provedu najosnovnije demokratske postulate. To se prvenstveno odnosi na mogućnost smjene onih koji su na vlasti. Trodecenijski režim bio je potpuno prožet nepotizmom, kriminalom i korupcijom, zbog čega je bilo jasno da Crna Gora neće s tadašnjim vodstvom napraviti promjene na putu ispunjavanja kriterija iz evropske agende. Crna Gora do augusta 2020. nije doživjela mirnu promjenu vlasti na izborima. Uz historijska iskustva rata u bivšoj SFRJ, nacionalističku retoriku i dugotrajni režim, društvo je iznimno

---

Na Balkanu nije neuobičajeno da zelene stranke nemaju moć i moraju formirati koalicije s većim strankama. Međutim, u Crnoj Gori to nije slučaj. Građanski pokret URA, zelena stranka, je u vladi i bio je odlučujući faktor za formiranje parlamentarne većine nakon prethodnih izbora. Sama činjenica da je zelena stranka dio vladajuće koalicije pokazatelj je da se radi o jednoj od promjena koje država treba i da je opredjeljenje građana/ki za zelene politike vrlo stvarno.

---

podijeljeno po brojnim linijama. Ta je podjela prisutna i danas, gotovo po istim šavovima, 15 godina nakon osamostaljenja. Svi relevantni izvještaji i parametri govore da Crna Gora nije postigla puni društveni, ekonomski i demokratski kapacitet. Za većinu građana/ki promjena vlasti nakon izbora u augustu prošle godine daje nadu da je Crna Gora dobila drugu priliku da se afirmira kao demokratsko društvo dostojno članstva u EU.

kritička misao i građanske aktivnosti s posebnim osvrtom na zelene politike

Buđenje građanske svijesti u Crnoj Gori je proces koji je započeo posljednjih godina. Za takvo zapažanje uveliko je zaslužan nevladin sektor. Nevladine organizacije imale su značajnu ulogu u podizanju javne svijesti i u mnogim situacijama bile su snažan korektiv vlasti. Nažalost, tema kojima su se bavili bilo je mnogo. Od studentskih protesta, preko kritičke građanske misli do masovnih protesta protiv režima, Crna Gora je u posljednjih pet-šest godina naučila lekcije iz demokratije. Zbog neprestane rasprodaje i privatizacije državnih i prirodnih resursa, pojavila su se mnoga udruženja građana i građanki koja su se pokušala suprotstaviti tom trendu. Brojni su primjeri gdje se lokalno stanovništvo ujedinilo u želji da se suprotstavi prodaji svojih šuma, rijeka, potoka, jezera. Upravo je u Crnoj Gori, kao jedinoj državi čiji je Ustav deklarirao kao ekološku, izvršen svojevrsni ekocid. Okoliš, pitanje upravljanja resursima postalo je tačka povezivanja ljudi različitih profila, obrazovanja, nacionalnog, vjerskog i političkog opredjeljenja. To je dovelo do porasta kritičkog mišljenja i okretanja prema zelenim politikama.

Crna Gora je kao država uvijek bila dvojna, podijeljena određenim dvostrukim standardima i šablonama. Zelene politike napravile su iskorak u pravcu ujedinjenja ljudi, zagovornika zaštite okoliša i održivog razvoja. Mnogi ekološki/e aktivisti/kinje, nevladine organizacije, a kasnije i političke stranke, uspjeli su uvesti zelene politike u javni diskurs i podići ih na viši nivo.

Jedan od najboljih primjera te zajedničke borbe društvenih aktera su problemi koji su nastali prilikom izgradnje autoputa Bar-Boljari. Radovi tokom izgradnje doveli su do izmještanja korita rijeke u kanjonu, koji je jedan od najvećih prirodnih lokaliteta, ne samo u Crnoj Gori, već i u Evropi. Ovim premještanjem korita rijeke narušena je bioraznolikost područja i izmijenjena flora i fauna. Zbog ove alarmantne situacije reagiralo je gotovo cijelo društvo, što je bio način ujedinjavanja oko određenih vrijednosti.

Kada je o problemu rijeke Tare raspravljao Evropski parlament, vlada je preispitala rad koji je doveo do vraćanja rijeke u prvobitno stanje. Nažalost, posljedice se nisu mogle ukloniti, ali je barem spriječeno dalje razaranje. To je na neki način označilo simboličnu borbu za ekološka pitanja.

Još jedan izuzetan primjer pomaka kritičkog promišljanja ekološkog aspekta problema je Solana, koja je zaokupila crnogorsku javnost i regiju jer predstavlja močvarno područje od međunarodnog značaja. Solana posjeduje veliko bogatstvo biološke raznolikosti i predstavlja značajnu tačku u procesu migracija ptica, osiguravajući hranu flamingosima koji,

prema nekim podacima, dolaze čak s obala Egipta. Bivši režim je na ovom prostoru imao plan izgraditi hotelsko-turistički kompleks. Lokalnim pokretom, peticijama, organizacijom protestnih šetnji i saradnjom lokalnog stanovništva, građanska akcija je uspjela i gradnja je odgođena. Kasnije, pod pritiskom javnosti i civilnog društva, Solana je proglašena zaštićenim područjem, što znači da se na njoj više ne može graditi. Vlada formirana nakon izbora u augustu 2020. vratila je Solanu u državno vlasništvo, što je bila svojevrsna pobjeda.

Građanski pokret URA trenutno je jedina stranka na političkoj sceni koja je orijentirana prema zelenoj politici i pripada zelenoj stranačkoj porodici Evrope. Na Balkanu nije neuobičajeno da zelene stranke nemaju moć i moraju formirati koalicije s većim strankama. Međutim, u Crnoj Gori to nije slučaj. Građanski pokret URA, zelena stranka, je u vladi i bio je odlučujući faktor za formiranje parlamentarne većine nakon prethodnih izbora. Sama činjenica da je zelena stranka dio vladajuće koalicije pokazatelj je da se radi o jednoj od promjena koje država treba i da je opredjeljenje građana/ki za zelene politike vrlo stvarno.

Pred Crnom Gorom su brojni izazovi u jačanju vladavine prava, poštivanju ljudskih prava, razvoju kritičkog mišljenja i napretku na putu ka demokratiji. Potencijal koji crnogorsko društvo ima je ogroman, u svakom pogledu, a naznake su da će na tom putu i uspjeti. Zbog svega navedenog možemo očekivati da će Crna Gora postati sljedeća članica Evropske unije kako bi na pravi način završila reformski proces u koji je krenula. ■■

društveni utjecaj hidroenergije na pogođene zajednice

Rea Nepravishtha

Stoljećima je zajednica ravnopravno dijelila vodu i niko nije imao pravo iskorištavati resurse na štetu drugih. Ovaj osjećaj uzajamne odgovornosti preživio je kroz stoljeća zajedničkog života jer je za opstanak zajednice bilo ključno brinuti jedni o drugima i imati čvrstu povezanost. Kako su se vremena mijenjala i stari način života raspadao, vrijednosti koje je promovao kapitalistički sistem stavljaju individualne i privatne interese u središte sistema.

hidroenergija nagrizala demokratiju

Hidroelektrane izgrađene duž rijeka u Albaniji ne predstavljaju samo ekološki problem za zajednice, već utječu na društveno tkivo društva kada je u pitanju demokratsko donošenje odluka. U posljednjih 15 godina u cijeloj zemlji evidentan je fenomen narušavanja postupka javne rasprave, što je uslov koji nameće Zakon o izgradnji hidroenergetskih postrojenja. Fenomen ima nekoliko aspekata: falsificiranje potpisa članova lokalnih zajednica pri glasanju za odobrenje, uključivanje umrlih osoba u konsultacije, uključivanje ljudi koji žive izvan relevantnih područja ili jednostavno procese javnih konsultacija koji su čisto formalni i nemaju sadržaj, i ne predstavljaju istinsku volju lokalnog stanovništva. Sve te nepravilnosti spajaju se u jedan rezultat: neinformiranje i neuzimanje u obzir glasova ljudi koji su zainteresirane strane u problemu jer na njih investicija ima

direktni utjecaj. Važno je napomenuti da su javno informiranje i savjetovanje strogo definirani međunarodnim ugovorima, kao što je Aarhuška konvencija, te albanskim zakonodavstvom.

Osim što predstavlja očito kršenje nacionalnih i međunarodnih zakona, što se često osporava na sudovima, na društvenoj razini ovo krivo predstavljanje volje naroda ostavlja duboke rane u zajednici. Prema izvještaju WWF Adria o Nacionalnom parku Valbona, "samo 15% ispitanika/ca osjeća se zadovoljnim svojim učešćem u odluci o izgradnji hidroelektrana. 77,2% se ne osjeća zadovoljno svojim učešćem." Često su ljudi za projekte izgradnje HE saznali tek kada bi kamioni došli do rijeke i kada bi počeli radovi, na njihovo potpuno zaprepaštenje. Ljutnja i očaj prve su reakcije koje ljudi imaju na ovaj fenomen, a proizilaze iz dubokog osjećaja da su ostavljeni po strani, marginalizirani i potpuno zanemareni. Njihovi stavovi i glasovi nisu bitni, osjećaju se nevidljivima i otuđenima u procesima koji utječu na njihov svakodnevni život.

Tako je u Albaniji tokom posljednjih 30 godina tranzicije iz diktature u demokratsko kapitalističko društvo pitanje hidroelektrana pokazalo koliko su krhki demokratski procesi u zemlji. U kapitalističkom sistemu, gdje je profit moćnih uspostavljeni poredak, demokratija je više privlačan, napuhan koncept nego istinski primijenjen sistem.

osjećaj identiteta i pripadnosti

Ljudi uveliko zavise od svojih rijeka u svom svakodnevnom životu, jer ih koriste za pitku vodu, navodnjavanje, slobodno vrijeme itd., kako je već generacijama. Rijeka nije samo fizičko mjesto, već i kulturno, oko kojeg se rađaju tradicije, priče, legende, poezija, pjesme i bajke i prenose s jedne generacije na drugu. Rijeka je duhovno mjesto koje treba nastanjivati.

Osjećaji pripadnosti i identiteta proizilaze iz zemlje i njenih obilježja. Iznad puke praktične važnosti, zemlja i rijeka dio su ljudi i daju im zajedničko uvažavanje i razumijevanje toga ko su i gdje pripadaju. Ljudi također vide vrijednost rijeke za ostatak prirode, stvarajući i održavajući dragocjenu biološku raznolikost koju treba zaštititi i održavati.

Uništavanje rijeke dovodi cijelu ovu duhovnu baštinu u opasnost. Rijeka, koja predstavlja prostor naseljen emocijama i tradicijama, oštećena je i iskrivljena u kolektivnoj imaginaciji lokalnog stanovništva. Ali ne samo lokalno stanovništvo, jer neke rijeke (kao što su Valbona i Vjosa u Albaniji) imaju utjecaj na kolektivnu imaginaciju koji nadilazi njihova specifična područja, već su pitanja na nacionalnoj razini, usko povezana s nacionalnim identitetom.

Među posljedicama procesa nagrizanja identiteta svakako je iseljavanje domaćeg stanovništva iz područja na kojima žive. Demografska kretanja iz ruralnih u urbana područja problem su koji opterećuju albansko društvo već 30 godina, predstavljajući značajnu prijetnju općoj dobrobiti ljudi, stvarajući, s jedne strane, sirotinjske četvrti u velikim gradovima s ogromnim marginaliziranim zajednicama, i, s druge, pretvarajući mjesta jedinstvene ljepote i bogate prirode u sela duhova u kojima živi samo nekoliko starijih ljudi. U začaranom krugu, u napuštenim i praznim ruralnim područjima niko više ne štiti prirodne resurse od eksploatacije,

uključujući više hidroenergetskih i drugih projekata štetnih za okoliš.

Zajednica se prvenstveno stvara iz veza identiteta i osjećaja pripadnosti. Uništavanjem prirode uništavamo i svoje emocionalne veze s teritorijem i jednih prema drugima, a time i naše zajednice.

kapitalizam i eksploatacija

U prošlosti, prije stvaranja albanske države početkom XX. stoljeća, posebno u područjima sjeverne Albanije, zajednice su regulirale svoj društveni život kroz običajno pravo, uglavnom Kanun Lekë Dukagjinija i njegove različite izvedenice. U Kanunu su predviđene posebne odredbe o vodi, koje proizilaze iz osnovnog principa da je voda

*Nacionalni park Valbona. Albanske Alpe
Foto: gailhampshire
(CC-BY 2.0)*

Jasno je da problem hidroelektrana prikazuje dublji globalni problem koji je pogoršan kapitalističkim sistemom. Borbom protiv ovog sistema u njegovim korijenima, približavamo se rješenju problema naših društava. Istovremeno, borbom protiv hidroelektrana i za zaštitu okoliša dajemo još jedan doprinos radikalnoj promjeni našeg društva. Moramo razmišljati radikalno, pomičući se od izrabljivačkog načina razmišljanja prema brižnom i zaštitničkom načinu života, u svakoj sferi našeg globalnog društva.

život. I danas se u tim zajednicama stariji ljudi, ali i mladi, prisjećaju načina na koji su se vodni resursi dijelili i kako se njima upravljalo unutar zajednice: svi se slažu da je u dijeljenju resursa bila ravnopravnost i da je javni interes prevladavao nad privatnim. Stoljećima je zajednica ravnopravno dijelila vodu i niko nije imao pravo iskorištavati resurse na štetu drugih. Ovaj osjećaj uzajamne odgovornosti preživio je kroz stoljeća zajedničkog života jer je za opstanak zajednice bilo ključno brinuti jedni o drugima i imati čvrstu povezanost. Kako su se vremena mijenjala i stari način života raspadao, vrijednosti koje je promovao kapitalistički sistem stavljaju individualne i privatne interese u središte sistema. Razvoj hidroelektrana jasan je primjer kako se to dogodilo. Dok su u prošlosti vodi rijeke jednako pristupali svi u zajednici u sistemu koji karakterizira dijeljenje i pravednost, u sadašnjosti privatne poslovne kompanije iskorištavaju vodne resurse izgradnjom hidroelektrana. To je subvencionirano od strane države (novcem poreznih obveznika) i proizvodi vrlo malo energije koja zauzvrat ne opskrbljuje lokalnu zajednicu, već odlazi u centraliziranu mrežu. Lokalni resursi iskorištavaju se u korist nekolicine poslovnih kompanija koje subvencionira država.

Ova degradacija vrijednosti nije jedinstvena za Albaniju ili hidroenergetski sektor. Ekonomije koja se globaliziraju donose sveprisutne kulturne i društvene promjene i snažno utječu na društveno tkivo lokalnih zajednica. Dok su ljudi još uvijek privrženi tradicionalnim vrijednostima, transformacije koje se brzo

mijenjaju ostavljaju društva bez referentnog sistema vrijednosti na koji bi se mogla usidriti. Stoga, ekonomski sistem koji služi privatnom, a ne javnom interesu, nagrizava društveno tkivo i ostavlja ljude s osjećajem izoliranosti i otuđenosti. Nezaposlenost i siromaštvo pogađaju većinu stanovništva, a nejednakost između bogatih i siromašnih raste.

Jasno je da problem hidroelektrana prikazuje dublji globalni problem koji je pogoršan kapitalističkim sistemom. Borbom protiv ovog sistema u njegovim korijenima, približavamo se rješenju problema naših društava. Istovremeno, borbom protiv hidroelektrana i za zaštitu okoliša dajemo još jedan doprinos radikalnoj promjeni našeg društva. Moramo razmišljati radikalno, pomičući se od izrabljivačkog načina razmišljanja prema brižnom i zaštitničkom načinu života, u svakoj sferi našeg globalnog društva. Naročito u posljednjih 10 godina, ekološki aktivizam u Albaniji je narastao i stekao pravi glas, postavlja jedan od najvažnijih građanskih pokreta u zemlji. Iako to daje nadu i nadahnjuje, kriza izazvana pandemijom u posljednjih godinu i pol postavila je nove izazove pred građanske pokrete. Usredotočenost na opstanak i više autokratskih država skrenule su pažnju javnosti s važnih ciljeva kao što je zaštita okoliša. Postoji rizik da se okolišna prava i standardi smanjuju, a društvo više nije fokusirano na zahtjeve i borbu za njih kao prije. Zbog toga bi društveni pokreti trebali ponovno steći inspiraciju, poticaj i odlučnost da se nastave bez kompromisa boriti za pravedniju i ravnopravniju budućnost. ■■■

energetski i ekološki potencijal rijeke Komarnice

Vuk Iković

Rijeka Komarnica (Crna Gora) je glavna pritoka rijeke Pive, koja zajedno sa rijekom Tarom čini Drinu. Piva je pretvorena u akumulacijsko jezero i koristi se za proizvodnju električne energije od 1976. godine. Oko 70% gornjeg toka Komarnice ostalo je nepotopljeno i stoga predstavlja biološki minimum sliva Pive, s obzirom da su sve vrste koje su nestale ili nisu mogle preživjeti u pivskom umjetnom jezeru pokušale da nađu utočište u kanjonu Komarnice.

Rijeka Komarnica duga je oko 50 km i na putu do Pive probija kanjon Nevidio dug 4 km.¹ Kanjon Nevidio nezvanično se smatra najneprohodnijim kanjonom u Evropi. Nakon izlaska iz Nevidia, Komarnica teče kroz kanjonsku dolinu, nakon čega se ulijeva u vještačko Pivsko jezero.

Njegova specifičnost ogleda se u brojnim izvorima, slapovima, brzacima, kataraktima, visokim glatkim stijenama, kaskadama i prirodnim izvorima. Tako specifično područje nastanjuju vrste koje su usko vezane samo uz takve životne uslove. Ovo su neki od razloga zašto je Komarnica predložena za područje Emerald mreže i zašto je gornji dio Komarnice s okolinom proglašen parkom prirode.

Velika umjetna jezera doprinose nepravednoj raspodjeli resursa, povećavajući jaz između siromašnih i bogatih. Ekonomski rast obično se događa na štetu najsiromašnijih. Oni/e koji/e imaju kontrolu koriste sav ili veći dio potencijala vode. Slično se dogodilo i u općini Plužine s izgradnjom termoelektrane Piva, gdje su građani/ke u socioekonomskom smislu podijeljeni na one koji/e su zaposleni/e u termoelektrani i one koji/e su nezaposleni/e i zavise isključivo od svog poljoprivrednog zemljišta.

Kao i mnoge druge divlje i slobodne rijeke, Komarnica obavlja mnoge zadatke. Komarnica nije važna samo zbog životinja koje u njoj žive i ljudi koji je posjećuju, već je na mnoge načine povezana s lokalnom zajednicom. Izvor je pitke vode, ali i ekonomske, krajobrazne i nematerijalne vrijednosti. Osim toga, doprinosi kvaliteti vode koju pijemo, čineći ovo područje jedinstvenim i regionalno prepoznatljivim.

¹ Radojičić, B. 2005. Vode Crne Gore, Filozofski fakultet u Nikšiću, Institut za geografiju.

Ljudi žele provoditi vrijeme na rijekama koje su očuvane i divlje. Što je rijeka prirodija, to više može ponuditi. Zapravo, takva rijeka ima najbolje šanse diversificirati ekonomiju nekog područja. Komarnica je zabavna jer je prirodna i besplatna – a zabava može biti unosan posao. Zato lokalne zajednice mogu živjeti od ove rijeke. Rafting, ribolov, kupanje, planinarenje, promocija divljih životinja i proizvodnja domaće hrane samo su neke od mogućnosti koje pruža Komarnica. Privlači ljude, a time i novac. Rekreacija na rijeci može stvoriti mnoga radna mjesta. Naime, veliki broj mještana/ki u blizini Pivskog jezera svoj turistički biznis ne bazira na ovom vještačkom jezeru, već na rijeci Tari. Posjetioци mogu učestvovati u avanturama otkrivanja kanjona čije su strane visoke i do 300 metara, a koji je na mnogim mjestima širok samo dva metra. U ovom kanjonu mogu pecati, iznajmljivati kajake, jesti u lokalnim restoranima i odsjedati u hotelima, a sve to pridonosi prilivu novca u lokalnu zajednicu.

Da bismo razumjeli rijeku, prvo se moramo družiti s njom. Tako možemo doživjeti vrijednost njene vode, njenih izvora, slapova, hridi, njenih pastrmki i vidri. Tako ćemo znati šta bismo mogli izgubiti izgradnjom brane. U konačnici, razumijemo da Komarnica povezuje ekosisteme, stvarajući njihovu mrežu i čineći ih funkcionalnima. Time je omogućen kontinuitet toka vode i migracije divljih životinja.

O njenom biološkom bogatstvu svjedoči činjenica da je od 88 tipova staništa (prema Direktivi o staništima) u Crnoj Gori, ukupno 21 tip² identificiran u kanjonu Komarnice. Od ovih 21, dva su prioritetna staništa u kanjonu, što znači da bi cijeli ili skoro cijeli prostor koji obuhvata ova staništa u Crnoj Gori trebao postati dio mreže Natura 2000. Dio kanjona, zajedno s rijekom Bukovicom i planinom Vojnik, predložen je kao potencijalno stanište Natura 2000 prema Direktivi o pticama.³ Osim toga, kanjon je stanište brojnih životinjskih vrsta važnih za evropsku zajednicu, kao što su: mrki medvjed, evroazijska vidra, kozolika antilopa, žutotrbi mukač, veliki potočar i druge. Osim toga, najveći postotak endemskih vrsta iz svih kategorija živi

u ekosistemima pukotina karbonatnih stijena sliva Drine, što uključuje i kanjon Komarnice (oko 50 posto).⁴

No, to nije dovoljan razlog da Komarnica ostane divlja i slobodna. Vlada Crne Gore smatra da je opravdanije potopiti ovaj kanjon radi proizvodnje električne energije.

Ako se poplavlivanje dogodi, najmanje 16,7 km rijeke će nestati, pretvorit će se u jezero površine 3,8 km². Cijeli riječni ekosistem nestao bi samo da bi ga zamijenilo umjetno jezero, potapajući preko 300 ha ekonomskih i zaštitnih šuma.

Osim toga, Strateška studija utjecaja na okoliš potvrđuje da je nemoguće propisati mjere za smanjenje negativnog utjecaja elektrane na okoliš. Također se navodi da će preko 90 posto vrsta koje postoje na području obuhvaćenom planom biti značajno negativno pogođeno izgradnjom elektrane.

Takav bi objekat fragmentirao riječni ekosistem, jer bi brana bila nepremostiva prepreka za uzvodne i nizvodne migracije riječnih organizama, čime bi se izgubio riječni kontinuum.

Prema tome, Strateškom studijom utjecaja na okoliš predlaže se da se ovaj kanjon skine s popisa Emerald područja kako bi se omogućila izgradnja hidroelektrane Komarnica.

To bi imalo nekog smisla ako bi ova hidroelektrana riješila ključne nadolazeće energetske probleme u Crnoj Gori, koji se prije svega tiču skorog gašenja termoelektrane Pljevlja, koja Crnoj Gori osigurava 40 posto potrebne električne energije. Međutim, planirana hidroelektrana Komarnica proizvodila bi samo 15 posto ukupne energije koju proizvodi pljevaljska termoelektrana. Ono što dodatno ukazuje na nedostatak ekonomske opravdanosti ovog projekta je činjenica da će planirana elektrana moći proizvesti najviše polovinu energije koja se trenutno gubi u elektroenergetskoj mreži.

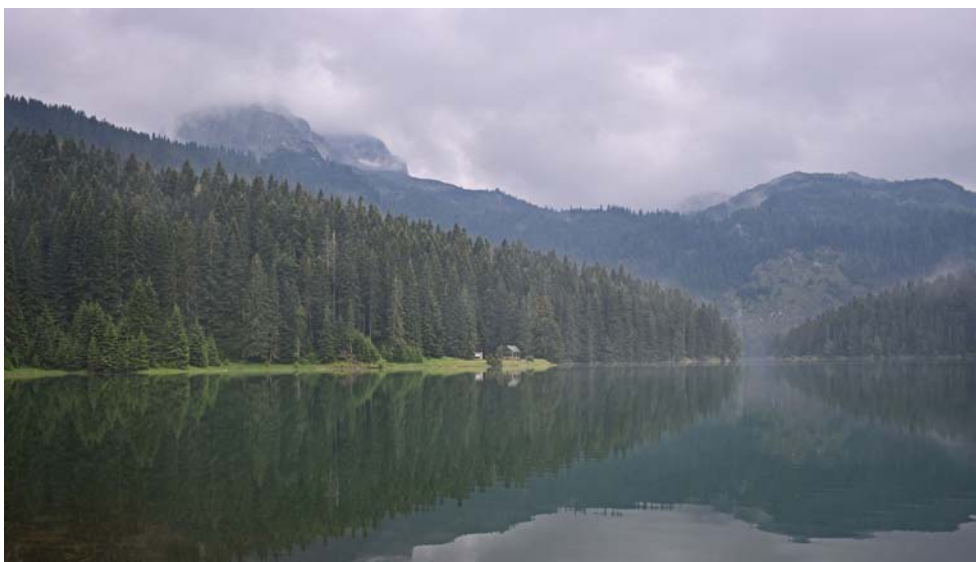
Najviše zabrinjava činjenica da se u neposrednoj blizini planirane brane nalaze rascjepi, odnosno pukotine koje, prema riječima geologa, u sadašnjim uslovima nemaju hidrološko rješenje.⁵

2 Izvještaj o strateškoj procjeni uticaja na životnu sredinu detaljnog prostornog plana za prostor višenamjenske akumulacije na rijeci Komarnici, Ministarstvo održivog razvoja i turizma, 2019.

3 Rubinić, B., Sackl, P. & Gramatikov, M. (2019): *Očuvanje divljih ptica u Crnoj Gori. Prvi popis potencijalnih područja posebne zaštite u Crnoj Gori.* AAM Consulting. Budimpešta xiii +328 str.

4 Lakušić, R., Dizdarević, M., Grčić, P., Pavlović, B. and Redžić, S.: *Flora i vegetacija viših biljaka i fauna Symphyta, Paupoda i Mollusca u refugijano-reliktnim ekosistemima kanjona rijeke Tare, Pive, Komarnice, Lima i Drine.* Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Glasnik odjeljenja prirodnih nauka, 7, 1989.

5 Zapisnik sa LXXXIV sjednice Odbora za turizam, poljoprivredu, ekologiju i prostorno uređenje od 26. Skupštine Crne Gore, održane 23.06.2020.

*Crna Gora –
Nationalni park Durmitor -
Crno Jezero.
Durmitor je planina na
sjeverozapadu Crne Gore.
Dio je Dinarske Alpe. Njegov
najviši vrh, Bobotov Kuk,
doseže visinu od 2.523
metara.
Foto: Harshil Shah
(CC-BY-ND 2.0)*

Ako bi svako peto domaćinstvo u Crnoj Gori ugradilo solarne (krovne) ploče veličine 20 m², proizvodila bi onoliko električne energije koliko se očekuje od hidroelektrane Komarnica. Osim što su jeftinije, takve investicije imaju neuporedivo manji utjecaj na okoliš. Ovo jasno govori da se Crna Gora treba oslanjati na nekoliko izvora (vrsta) proizvodnje energije.

Bez obzira na ove činjenice, crnogorska elektroprivreda EPCG odlučna je u realizaciji ovog projekta, iako nije razmatrala alternativna rješenja. S druge strane, u Crnoj Gori postoje dvije vjetroelektrane koje zajedno proizvode 50 posto više energije od planirane hidroelektrane Komarnica, a čija je izgradnja koštala oko 50 miliona eura manje nego što se očekuje za HE Komarnica.

Jednostavnom računicom dolazi se do zaključka da ako bi svako peto domaćinstvo u Crnoj Gori ugradilo solarne (krovne) ploče veličine 20 m², proizvodila bi onoliko električne energije koliko se očekuje od hidroelektrane Komarnica. Osim što su jeftinije, takve investicije imaju neuporedivo manji utjecaj na okoliš. Ovo jasno govori da se Crna Gora treba oslanjati na nekoliko izvora (vrsta) proizvodnje energije, odn. da treba imati kombinaciji različitih izvora opskrbe energijom.

Velika umjetna jezera doprinose nepravednoj raspodjeli resursa, povećavajući jaz između siromašnih i bogatih. Ekonomski rast obično se događa na štetu

najsiromašnijih. Oni/e koji/e imaju kontrolu koriste sav ili veći dio potencijala vode. Slično se dogodilo i u općini Plužine s izgradnjom termoelektrane Piva, gdje su građani/ke u socioekonomskom smislu podijeljeni na one koji/e su zaposleni/e u termoelektrani i one koji/e su nezaposleni/e i zavise isključivo od svog poljoprivrednog zemljišta.

Stoga, osim poboljšanja obnovljivih izvora energije, Crna Gora treba nastojati da smanji potrošnju, smanji gubitke u mreži i poveća energetska učinkovitost. Istovremeno treba ojačati ruralni razvoj i održivi turizam. Naprimjer, na rijeci Rogue (SAD), ribolov, planinarenje i razne vrste tura generiraju oko 30 miliona dolara dobiti, uključujući 15,4 miliona dolara ličnih primanja za 445 zaposlenih s punim i skraćenim radnim vremenom. Teško je praviti poređenja, ali hipotetski, prema ovom modelu, Komarnica bi godišnje donosila najmanje 4 miliona eura dobiti. Poljoprivreda je uz ruralni turizam i očuvanu prirodu stup razvoja lokalne zajednice. ■■■

energetske zadruge – novi-stari oblik organizovanja demokratskog i poštenog energetskog sektora u Srbiji

Predrag Momčilović

Jeste li se ikada zapitali odakle dolazi električna energija koju koristite u svom domu i kako se ona proizvodi? Ako živite u Srbiji, najveće su šanse da električna energija koju trošite dolazi iz velikih termoelektrana koje koriste ugljen loše kvalitete. No, činjenica da trenutno dobivamo energiju iz prljavih izvora ne znači nužno da je budućnost isključivo siva od smoga i zagađenja. Budućnost energetskog sektora može biti mnogo svjetlija i čišća ako se građani/ke organiziraju i uključe u proizvodnju energije iz održivih i obnovljivih izvora. Energetske zadruge mogle bi odigrati važnu ulogu u pravednoj energetskoj tranziciji ali i u demokratizaciji energetskog sektora kao i društva u cjelini.

Krizna vremena zahtijevaju i krizne mjere, pa je u posljednjih nekoliko godina koncept zadrugarstva sve aktualniji. Nažalost, kada su u pitanju zadruge, donosioci odluka u Srbiji gotovo isključivo prepoznaju poljoprivredne zadruge, a ulaganja u ovu vrstu zadruga nisu ni izbliza dovoljna. Nema govora o drugim vrstama zadruga kao što su: stambena, energetska, socijalna, radnička, etičke banke i sl. Ne samo da nema poticaja za organizovanje u ove vrste zadruga, već birokratizacija otežava ovakav način udruživanja.

Predrag Momčilović

Istraživač, novinar i politički aktivista iz Beograda. U svom radu fokusiran je na političku ekologiju, negativan rast, društvene aspekte klimatskih promjena, proizvodnju hrane i pravednu energetsku tranziciju. Član je i suosnivač platforme za teoriju i praksu zajedničkog dobra, Zajedničko.

energetski sektor Srbije: između hijerarhije, zastarjelosti i zagađenja

Srbijanski energetski sektor temelji se na eksploataciji lignita u kolubarskom i kostolačkom bazenu. Prema dostupnim podacima¹ za 2018. godinu 65,37% proizvedene primarne energije dolazi iz ugljena. Iz sirove nafte dobiva se 9,52% energije, a iz prirodnog plina 3,93% ukupne energije. Zajedno, to predstavlja 78,82% primarne energije proizvedene iz fosilnih goriva.

Energija proizvedena iz fosilnih goriva, a prije svega iz ugljena, nije obnovljiva, a sa svakom sagorjelom tonom ugljena ovog resursa je sve manje. Osim toga, ova vrsta proizvodnje energije značajno pridonosi emisiji stakleničkih plinova, ponajviše CO₂, a također doprinosi zagađenju okoliša i šteti javnom zdravlju.

Skoro 99% ugljena koji se koristi u Srbiji je vrsta lignita, odnosno mrki ugljen najniže kvalitete. Lignit je ugljen niske do srednje kalorične vrijednosti, zbog čega je kao gorivo pogodno praktički samo za termoelektrane. Vadi se površinskom eksploatacijom i spaljuje u termoelektranama koje se grade u neposrednoj blizini rudnika jer se zbog neisplativosti dužeg transporta ne trguje na globalnoj razini. Osim niske kalorijske vrijednosti, lignit karakterizira i velika količina vlage, koja ponekad prelazi 60%, uz veliku količinu pepela koji ostaje nakon izgaranja, što sve znači da ima relativno malu toplotnu moć. U Evropskoj uniji 40% elektrana na ugljen koristi lignit, u Turskoj taj broj ide do 52%, dok je u Srbiji i drugim zemljama u regiji (BiH, Albanija, Makedonija, Kosovo, Crna Gora) jedini gorivo koje se koristi.² U 2016. godini ukupno šesnaest elektrana na ugljen u regiji emitiralo je više sumpornog dioksida nego svih 250 evropskih elektrana na ugljen zajedno.

Troškovi korištenja ugljena su brojni, od zdravstvenih i ekoloških do finansijskih i društvenih. Svake godine raste broj ljudi koji pate od respiratornih problema i drugih bolesti povezanih s korištenjem ugljena, dok je stopa smrtnosti sve veća. Površinska eksploatacija ugljena ostavlja devastirane

krajolike, dok zagađenje iz termoelektrana negativno utječe na kvalitet zraka, tla i vode. Unatoč izgradnji i najavama izgradnje novih pogona, broj radnih mjesta u industriji se konstantno smanjuje, a taj trend će se nastaviti i u budućnosti. Sanacija svih ovih posljedica zahtijeva velika novčana sredstva za liječenje, ublažavanje katastrofalnih ekoloških i društvenih posljedica.

Sirova nafta i prirodni plin, koji čine ostatak fosilnih izvora energije u Srbiji, tzv. su uvozna roba, a njihova dostupnost i cijena uvelike zavise od međunarodnih odnosa koji se sve brže mijenjaju, pa je oslanjanje na ove resurse igra na sreću.

Nešto više od 20% primarne proizvodnje energije u Srbiji dolazi iz obnovljivih izvora energije, uglavnom hidroenergije (9,69%), zatim ogrjevnog drveta i pilote (11,08%). Hidroenergija uglavnom dolazi iz velikih hidroelektrana izgrađenih u doba socijalizma, dok male hidroelektrane čine vrlo mali postotak proizvedene energije i doprinose velikoj društvenoj i prirodnoj degradaciji. S druge strane, korištenje drva u proizvodnji energije puno je više odraz siromaštva nego zelenih tendencija. Tome u prilog ide i činjenica da se samo 18% ukupne biomase koristi u toplanama, a samo mali dio se pretvara u pelete i druga energetska intenzivna i učinkovita goriva. Većina drva izgara u individualnim ložištima onih domaćinstava koja nisu u mogućnosti da si priušte održive izvore grijanja.

Konačno, u 2018. samo 0,13% energije dobijeno je iz vjetra, a samo 0,1% iz sunca. Ova dva izvora, iako trenutno marginalna, predstavljaju veliki potencijal za energetsku tranziciju. Proizvodnja energije iz sunca i vjetra smanjila bi emisiju stakleničkih plinova, poboljšala kvalitet zraka, smanjila degradaciju tla i troškove liječenja svih bolesti uzrokovanih korištenjem fosilnih goriva. Ipak, prelazak na obnovljive izvore bez provedbe mjera koje bi osigurale pravednu i demokratsku energetsku tranziciju nije dovoljan. I kod nas na scenu stupa zadrugarstvo, pomalo zaboravljeni model udruživanja koji nosi veliki potencijal za društvene promjene.

1 Statistički kalendar Republike Srbije, 2021. godina, Zavod za statistiku Republike Srbije, Beograd.

2 Lignit – učinci na zdravlje i preporuke iz zdravstvenog sektora, HEAL Briefing.

zadruge u Srbiji: novi-stari model za nove i stare probleme

Ako upišete riječ zadruga na internetske tražilice u Srbiji, dobit ćete nekoliko vijesti o tome šta se događa u popularnom *reality showu* Zadruga, ko se s kim potukao, a ko koga ogovarao. Ako skrolate prema dolje, nakon *reality* vijesti naići ćete na oglase za zapošljavanje u omladinskim zadrugama. Ove omladinske zadruge reklamiraju se kao novi model fleksibilnog zapošljavanja koji poslodavcima donosi velike uštede. Možda ćete naići i na informaciju da se u bivšoj zgradi Beogradske zadruge nalazi maketa projekta Beograd na vodi. Ništa od onoga na šta ćete naići u svojoj potrazi neće biti primjer organizacije u zadruge. Trebat će proći mnogo stranica prije nego što ćete vjerovatno naići na članak koji opisuje temeljne principe organizacije i načina funkcioniranja zadruge.

šta zapravo predstavlja zadruga?

Unatoč tome što je riječ zadruga kod nas izgubila gotovo svako značenje, pojam zadruge i danas je aktualan. Budući da su nastale u drugoj polovini 19. stoljeća, zadruge su služile kao mehanizam za udruživanje autsajdera, kako bi sebi barem malo popravili šanse u svijetu slobodnog tržišta, gdje dominira kapital. Osim udruživanja za opće dobro, osnovni principi zadrugarstva promiču vrijednosti dobrovoljnosti, demokratije, solidarnosti, jednakosti, dobrog upravljanja, obrazovanja, brige za zajednicu i novu dodatnu vrijednost – ekološku održivost.

Sam pojam zadruge odnosi se na vrstu organizacijske strukture i može se primijeniti na različite sektore i razine organizacije. Tri glavne vrste zadruga koje se mogu izdvojiti su: proizvođačke zadruge (izvorno razvijene u Italiji i Francuskoj), potrošačke zadruge (izvorno razvijene u Velikoj Britaniji) i kreditne zadruge (izvorno razvijene u Njemačkoj).

Kroz historiju, pa sve do danas, na zadrugarstvo se gledalo kao na mehanizam organizovanja koji služi kako bi se smanjilo izrabljivanje radnika/ca i seljaka/nki. Prva moderna zadruga na području današnje Srbije osnovana je u Bačkom Petrovcu 1846. godine kao zemljoradnička kreditna zadruga. U razdoblju rane moderne balkanske zemlje poznavale su i instituciju porodične zadruge: društveno-ekonomsku zajedničku organizaciju zasnovanu na srodstvu s prilično demokratskim mehanizmima upravljanja i oblicima zajedničkog vlasništva.³ Zadruge su se pojavile kao posljednja linija obrane od kamatarata, koji su ugnjetavali osiromašene seljake/nke u razdoblju velike nejednakosti na prijelazu iz 20. stoljeća.

Nakon Drugog svjetskog rata i Narodnooslobodilačke borbe zadrugarstvo u Jugoslaviji djelovalo je na principima koje je nalagao imperativ izgradnje socijalističke države. U tom razdoblju zadruga je funkcionirala na gotovo potpuno netržišnim principima; ubrzo po završetku rata skoro u svakom selu otvorena je zadruga. U tom razdoblju značajno je unaprijeđen zadrugni tisak i komunikacija, te je sedmično izlazio list Zadruga, uz nekoliko drugih sedmičnjaka i mjesečnika koji su pratili poslovanje zadruge.

Nakon raspada SFRJ i tranzicije iz socijalizma u kapitalizam, za zadrugarstvo na ovim prostorima počinje teško razdoblje. Tokom 1990-ih i 2000-ih mnoge su zadruge zatvorene pod izlikom nerentabilnosti. Zadrugarstvo je okarakterizirano kao zastarjeli pojam koji je nasljeđe socijalizma, koji treba što prije nestati.

³ Tomašević, T. et. al. (2018.) *Zajednička dobra u Jugoistočnoj Evropi*. Zagreb: IPE.

gdje je danas zadrugarstvo? energetske zadruge

Danas u Evropi djeluje preko 180.000 zadruga s preko 140 miliona članova i 4,7 miliona radnika/ca.⁴ Unatoč velikim razlikama među ovim zadrugama, gotovo sve poštuju osnovne principe zadrugarstva, po čemu se razlikuju od dioničkih društava i klasičnih kompanija. Bitna razlika je u tome što zadruge imaju članove/ce, a ne dioničare/ke i što članovi/ce imaju pravo i obavezu sudjelovati u radu zadruge, po principu jedna osoba jedan glas, a dobit se zajednički kontrolira. Istraživanje Cooperatives Europe pokazuje da su se zadruge pokazale daleko otpornijima na posljedice ekonomske krize od tradicionalnih kompanija, pa su tako u postkriznim godinama 2009. i 2010. zapošljavale gotovo trećinu više ljudi nego desetljeće ranije.

Mogu li zadruge biti alat koji će pomoći Srbiji da prevlada nerazvijenost i smanji visoku nezaposlenost, posljedicu brojnih privatizacija? Krizna vremena zahtijevaju i krizne mjere, pa je u posljednjih nekoliko godina koncept zadrugarstva sve aktualniji. Nažalost, kada su u pitanju zadruge, donosioci odluka u Srbiji gotovo isključivo prepoznaju poljoprivredne zadruge, a ulaganja u ovu vrstu zadruga nisu ni izbliza dovoljna. Nema govora o drugim vrstama zadruga kao što su: stambena, energetska, socijalna, radnička, etičke banke i sl. Ne samo da nema poticaja za organizovanje u ove vrste zadruga, već birokratizacija otežava ovakav način udruživanja.

Kapitalistički sistem temeljno se zasniva na iskorištavanju prirode i korištenju velikih količina fosilnih goriva. Iako je u početku bilo još ekonomski isplativije koristiti obnovljive izvore energije, vlasnici/e kapitala odlučili/e su se za centralizaciju koju su donijela fosilna goriva.⁵ Upravo su centralizacija i kontrola nad resursima odigrale veliku ulogu kada su se donosile odluke o korištenju prvo ugljena, a potom nafte. Korištenje fosilnih goriva omogućilo je preseljenje proizvodnje u gradove u kojima je postojao višak radne snage u potrazi za poslom, čime su značajno smanjene plate, popraćeno propadanjem okoliša zbog izgaranja ugljena.

Osim golemog energetskeg potencijala, obnovljivi izvori energije otvaraju prostor za decentralizaciju proizvodnje, energetske nezavisnost i ravnomjernu raspodjelu vlasništva nad energijom. Obnovljivi izvori energije idealni su za zadrugarstvo. Decentralizacijom proizvodnje moguće je otvoriti prostor za zajedničko odlučivanje većeg broja ljudi. Početni kapital potreban za otvaranje energetske zadruge temeljene na solarnoj ili vjetroenergiji znatno je manji od kapitala potrebnog za izgradnju termoelektrane. Obnovljivi izvori energije puno manje zagađuju okoliš od energije koja se temelji na izgaranju fosilnih goriva. Zagađenje se dodatno smanjuje kada obnovljive izvore energije kontrolira lokalna zadruga koja brine o dobrobiti lokalne zajednice.

---

4 Carmen Quintana Cocalina i tim Cooperatives Europe, *Moć zadrugarstva*.

5 Malm A., (2018) *Fosilni kapital*, Fraktura Zagreb.

Zagađenje
Foto: Billy Wilson
(CC-BY-NC 2.0)

Osim golemog energetskog potencijala, obnovljivi izvori energije otvaraju prostor za decentralizaciju proizvodnje, energetsku nezavisnost i ravnomjernu raspodjelu vlasništva nad energijom. Obnovljivi izvori energije idealni su za zadrugarstvo. Decentralizacijom proizvodnje moguće je otvoriti prostor za zajedničko odlučivanje većeg broja ljudi. Početni kapital potreban za otvaranje energetske zadruge temeljene na solarnoj ili vjetroenergiji znatno je manji od kapitala potrebnog za izgradnju termoelektrane. Obnovljivi izvori energije puno manje zagađuju okoliš od energije koja se temelji na izgaranju fosilnih goriva. Zagađenje se dodatno smanjuje kada obnovljive izvore energije kontrolira lokalna zadruga koja brine o dobrobiti lokalne zajednice.

Na evropskom nivou energetske zadruge postale su uobičajena pojava. Unutar REScoop mreže energetskih zadruga temeljenih na obnovljivim izvorima energije djeluje oko 1.900 članica zadruga koje broje oko 1.250.000 članova.

Na regionalnom nivou djeluje nekoliko energetskih zadruga. Zanimljiv je primjer Zelene energetske zadruge (ZEZ),⁶ koja u saradnji s lokalnim zajednicama organizira *crowdfunding* kampanje za projekte izgradnje solarnih elektrana. Interes građana/ki za ulaganje u takve projekte obično je višestruko veći od planiranog kapaciteta elektrane, iako postoji ograničenje koliko svaki/a pojedinac/ka može uložiti.

*Elektropionir*⁷ zadruga posluje u Srbiji. Ova energetska zadruga, koja trenutno broji 14 članova/ica, trenutno radi na pokretanju pionirske solarne elektrane proizvođača-potrošača, obuci proizvođača-potrošača, pripremi terena za elektranu na krovu stambene zgrade te se zalaže za bolji položaj za domaćinstva i energetske zadruge u zakonodavnom okviru.

Da bi tako nešto zaživjelo u Srbiji potreban je samo mali poticaj u vidu institucionalne podrške, prije svega potrebno je smanjiti birokraciju potrebnu za funkcioniranje energetskih zadruga. Donošenje Uredbe o kriterijima, uslovima i načinu obračuna potraživanja i obaveza između potrošača-proizvođača i opskrbljivača trebalo je značajno rasteretiti domaćinstva kao i stambenu zajednicu u proizvodnji i prodaji energije.

6 <https://www.zez.coop/>.

7 <https://elektropionir.rs/>.

Dok se korporativna ekonomija temelji na maksimiziranju dividendi vlasnika i maksimiziranju korporativnih profita, primarni cilj zadruga je zadovoljiti potrebe i maksimizirati usluge svojim članovima/icama i zajednici. Ako zadruge posluju nerentabilno, nema potrebe za stalnim ekonomskim rastom, širenjem i akumulacijom kapitala, kao što je to slučaj s korporacijama.

---

zadruga za održivo društvo

Zadruge ostaju emancipatorski alat koji nam može pomoći u postizanju održivog društva koje zadovoljava potrebe ljudi, u skladu s prirodom i ograničenim kapacitetima okoliša. U regiji polako nastaju održive zelene energetske zadruge temeljene na demokratskoj kontroli obnovljivih izvora energije. Zbog nedostatka radnih mjesta i loših uslova rada, zadruga se pokazuje kao alternativa ekonomiji koja se temelji na direktnim stranim ulaganjima, vođeno isključivo logikom profita.

Dok se korporativna ekonomija temelji na maksimiziranju dividendi vlasnika/ca i maksimiziranju korporativnih profita, primarni cilj zadruga je zadovoljiti potrebe i maksimizirati usluge svojim članovima/icama i zajednici. Ako zadruge posluju nerentabilno, nema potrebe za stalnim ekonomskim rastom, širenjem i akumulacijom kapitala, kao što je to slučaj s korporacijama.

Direktna demokratska struktura upravljanja ostavlja prostor za donošenje odluka svim članovima/icama zadruge. U najboljem slučaju, zadružna struktura bi ujedinila potrošače/ice, proizvođače/ice, radnike/ice i druge zadrugare, vođeno logikom međusobne solidarnosti i pomoći u zadovoljavanju potreba. Velika prednost nehijerarhijske demokratske strukture zadruga je u tome što potiče učenje, razmjenu i eksperimentiranje, radi postizanja i očuvanja općeg dobra. Lokalni karakter zadruga smanjio bi vrijeme i resurse potrebne za proizvodnju i transport proizvoda te potaknuo korištenje lokalnih dobara.

Čini se da je došlo vrijeme da zadruge ponovno zauzmu svoje mjesto u javnoj svijesti kao način organizovanja koji će sistem učiniti ravnopravnijim i održivijim. ■■■

zelena tranzicija u globalnim okvirima

samo (još jedna) tranzicija? ograničenja i mogućnosti pravedne ekološke tranzicije na evropskoj poluperiferiji

Vedran Horvat

Budući da su i radikalnost i nada oko koncepta 'održivog razvoja' erodirali i nestali, ako ne i potpuno kapitulirali, posljednjih smo godina naučili o novim idejama (ili barem starim idejama, ali novim poštalicama) koje potječu iz aktualnih rasprava, teorijskih ili političkih sporova i sukoba. Pluralistički kaleidoskop ovog novog jezika obuhvata koncepte negativnog rasta, zajedničkog dobra, klimatske pravde, ekološke transformacije, ekološke modernizacije, pravedne tranzicije; često s konkurentskim ili sukobljenim hegemonijskim težnjama da se isporuče rješenja tipa 'jedna veličina za sve' (nikada priznato). Ipak, svaki od njih dodaje nove nijanse radikalne demokratije ili ekološke pravde našem razumijevanju trenutne krize. Zaista, ovi transformativni narativi trebali bi biti živahne i mobilizirajuće ideje od ključnog značaja u definiranju okvira i ciljeva kolektivnog političkog djelovanja za rješavanje klimatske krize, gdje niko ne bi trebao biti izostavljen. Ipak, ako to ne uspiju, razočarenja će biti gorka i dugotrajna. A buduće generacije neće imati toliko strpljenja da se nose s ovim sramotnim nasljeđem. Zato ih trebamo shvatiti ozbiljno i od njih zahtijevati više. Više nego što takve ideje nude sada.

pravedna tranzicija – jedan od puteva ili sama krajnja stanica?

Koncept "pravedne tranzicije" uveden je kao sveobuhvatni okvir za vođenje naše transformacije u zelena društva na društveno pravedan i pravičan način. S razvojem ovog koncepta, sindikati i klimatski pokreti stavljaju u prvi plan potrebu za sistematičnom transformacijom. Pravedna tranzicija podrazumijeva temeljne promjene, ne samo u ključnim sistemima proizvodnje i potrošnje kao što su energija, transport, poljoprivreda i hrana, već i u infrastrukturi, društvenim vrijednostima i politici. Štaviše, naglašava potrebu za globalnim pomakom prema humanom i pravednom ekonomskom sistemu, sa zdravim ekosistemima, zdravstvom, javnim uslugama, obrazovanjem i kulturom u središtu.¹

Već više od desetljeća sindikati kao glavni protagonisti "pravedne tranzicije" opisuju pravednu tranziciju kao "alat za brz i pravedan prijelaz na društvo s niskim ugljenom i otporno na klimatske promjene"². Zahtijevaju da "nacionalni planovi o klimatskim promjenama... uključuju mjere pravedne tranzicije sa središnjim značajem pristojnog rada i kvalitetnih radnih mjesta. Sektorska i ekonomska transformacija s kojom se suočavamo u razmjeru je i unutar vremenskog okvira brža od bilo koje u ljudskoj historiji. Postoji pravi potencijal za radnike/ce i zajednice koji/e su ostali/e

1 https://gef.eu/wp-content/uploads/2021/01/GEF_just-transition-paper-EN-Final.pdf (cf: Heyen, Menzemer, Wolff, Beznea & Williams, 2020).

2 <https://www.ituc-csi.org/what-s-just-transition..>

bez osnove za egzistenciju. Transparentno planiranje koje uključuje mjere pravedne tranzicije spriječiti će strah, protivljenje i sukobe među zajednicama i generacijama. Ljudi trebaju vidjeti budućnost koja im omogućuje da shvate da, bez obzira na prijetnje, postoje i sigurnost i prilike."³

Kao da klimatska kriza nije dovoljno teško pitanje za rješavanje, ambicije 'pravedne tranzicije' čine ciljeve još težim za postizanje. Osiguravanje dostojnih poslova, poboljšanje socijalne sigurnosti, pružanje jednakih mogućnosti i smanjenje nejednakosti; sve ove ambicije sada su povezane sa ciljem smanjenja globalnog zagrijavanja ispod 1,5° Celzija i održavanje ekonomskih aktivnosti unutar ekoloških granica i na niskoj razini intenziteta ugljena. Uz pravednu tranziciju, teren suočavanja sa složenošću klimatskih promjena isprepleten je sa zahtjevom za smanjenjem društvenih nejednakosti i nesigurnosti radnih mjesta koja ovise o fosilnim gorivima ili drugim ekstraktivnim industrijama. Letvica očekivanja je, kao što vidimo, pomaknuta znatno prema gore.

S rastućim stopama siromaštva i nejednakosti širom svijeta, pravedna tranzicija neće značiti ništa bez temeljite ponovne procjene globalne ekonomske opravdanosti i neopravdanih neoliberalnih i neokolonijalnih propisa. Ključno je da raspravljamo i planiramo dublju tranziciju, onu "koja bi mogla transformirati ekonomske i političke strukture koje reproduciraju i pogoršavaju nejednakosti i asimetrije moći. Takva radikalna tranzicija zahtijeva redefiniranje ekonomskog prosperiteta i društvenog blagostanja. U središtu će biti stvaranje radnih mjesta koja promiču radnička prava i poboljšavaju uslove rada, a istovremeno obuhvataju rodnu i rasnu jednakost, demokratsko učešće i socijalnu pravdu."⁴ Opet, s tako visokim ambicijama važno je spriječiti rizike nemogućnosti ispunjenja bilo kojeg od obećanja.

Pravedna tranzicija često se predstavlja kao jedna od perspektiva kako ekološku tranziciju treba provesti, s jakim fokusom na potrebe i interese radnika, njihove uslove rada, socijalnu zaštitu i pitanje rada kao takvo. Budući da je 'postavljena' kao tranzicija, zahtijeva vrijeme, što je u suprotnosti s nužnošću – i hitnošću – klimatske krize. Ekolozi/ginje se često odlučuju za nužnost, radnici/e za postepenu tranziciju. Ali također, ako želimo nadići ovaj štetni sukob između prirode i rada, tranzicija se može tumačiti kao krajnje odredište, kao krajnji završetak zadatka i transformacija određene industrije u ekonomsku aktivnost koja djeluje unutar ekoloških granica. To tek treba da se vidi.

Za sada je pravedna tranzicija samo djelić lijepog ekološkog žargona koji je došao u regiju. Nedostaju mu protagonisti/kinje dovoljno jaki/e da stvore uslove za stjecanje društvene i političke moći. Također nedostaju konkretni scenariji za određene industrije koje treba transformirati ili prilagoditi u određenom vremenskom okviru. Ovo dvoje su preduslovi da pravedna tranzicija bude više od nejasnog koncepta i više od samo još jedne tranzicije.

kontradikcije kao što su vrijeme, rast...

Zaista, rasprava i planiranje su važni, ali isto tako i provedba ovih mjera. Nakon neuspjeha COP 26 u Glasgowu, samo "trenutna, drastična, bez presedana, godišnja smanjenja emisija na izvoru"⁵ mogu se smatrati dovoljnom akcijom za rješavanje klimatske krize.

To nije nimalo lak zadatak. Klimatska kriza, koja zahtijeva hitne i duboke sistematične mjere, stavlja se u isti koš kao potreba da se osigura postepena tranzicija za radnike/ce u pogođenim industrijama kako ne bi bili zaostavljeni/e. Od 1970-ih i Rimskog kluba čovječanstvo je upozoravano

3 <https://www.oecd.org/environment/cc/g20-climate/collapsecontents/Just-Transition-Centre-report-just-transition.pdf>.

4 Istraživački institut Ujedinjenih naroda za društveni razvoj (UNRISD) (2018). *Mapiranje pravedne tranzicije u svijet s niskom emisijom ugljena*. Ženeva: UNRISD. [https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/httpNetITFramePDF?ReadForm&parentid=9B3F4F10301092C7C12583530035C2A5&parentdoctype=book&netipath=80256B3C005BCCF9/\(httpAuxPages\)/9B3F4F10301092C7C12583530035C2A5/\\$file/Report---JTRC-2018.pdf](https://www.unrisd.org/80256B3C005BCCF9/httpNetITFramePDF?ReadForm&parentid=9B3F4F10301092C7C12583530035C2A5&parentdoctype=book&netipath=80256B3C005BCCF9/(httpAuxPages)/9B3F4F10301092C7C12583530035C2A5/$file/Report---JTRC-2018.pdf).

5 Izjava Grete Thunberg nakon završetka COP 26, 14. novembra 2021.

da rast ne može biti beskonačan i da planeta ima ograničenja; stoga, svaka radnja za ograničavanje "uobičajenog poslovanja" ne može biti samo brza; mora uslijediti odmah! Pola stoljeća bilo je dovoljno za istraživanje i planiranje.

Dok se politički možemo složiti da zelena tranzicija mora biti pravedna i jednaka, u isto vrijeme ova vremenska kontradikcija je faktor koji je težak za rješavanje unutar samog projekta 'pravedne tranzicije'. Za tranziciju je potrebno vrijeme, ona je inkrementalna, zahtijeva prilagodbu. Tranzicija slavi dimenziju procesa, dok hitnost klimatske krize ne dopušta taj luksuz, luksuz slavljenja procesa. Vrijeme za proces je prošlo, sada je vrijeme za djelovanje. Ova napetost mora biti razriješena ako protagonisti/kinje pravedne tranzicije žele dokazati da je ona više od nejasne poštapalice u jezičkom svemiru klimatskih promjena.

Još jedna tenzija, ništa manje osjetljiva, je rast. Naše ekonomije i industrije moraju djelovati unutar okvira od 1,5 Celzija. To znači da kompanije i ekonomije neće moći nastaviti rasti kao do sada. Morat će ponovo kalibrirati svoje uspjehe prema drugim vrijednostima i mjerenjima, napuštajući tako krivulje rasta kao mjerilo svog uspjeha. Kako će to utjecati na njihovu produktivnost, tako će utjecati i na obrasce potrošnje koji će se morati znatno smanjiti. Radeći unutar ekoloških granica i ispod 1,5 Celzija, također moramo manje trošiti. Do sada se potrošnja smatrala ekvivalentom blagostanja i prosperiteta, kao i rast.

Donedavno su 'protagonisti/kinje pravedne tranzicije' još uvijek tvrdili/e da je 'pravedna tranzicija prema ekonomiji s niskom razinom ugljena moguća i može učiniti klimatske akcije pokretačem održivog ekonomskog rasta'.⁶ Zato su protagonisti/kinje pravedne tranzicije, prvenstveno sindikati, suočeni s golemim izazovom – kako integrirati negativni rast i smanjenu potrošnju u svoje bilance pravedne tranzicije. Pravedna tranzicija zaista može ponuditi drugačiju putanju za mnoge industrije i ekonomije, koja će biti izložena ozbiljnim smanjenjima svojih emisija CO₂.

pravedna tranzicija na evropskoj poluperiferiji

Međutim, takvi scenariji još nisu razrađeni ni na razini EU-a, u shemama poput Evropskog zelenog plana, koje još uvijek pate od nedostatka priznavanja 'rasta' kao slona u sobi ili 'pravedne tranzicije' kao jedne od najvažnije perspektive kompatibilne sa ciljevima Evropskog zelenog plana. Puka redukcija Evropskog zelenog plana na tehnootimizam vođen politikom i preusmjeravanje finansijskih tokova na čistu (čišću) energiju još uvijek ne donosi ništa značajno u pogledu društvenih nejednakosti, socijalne zaštite ili pristojnih poslova.

S druge strane, na evropskoj poluperiferiji, posebno u istočnoj ili jugoistočnoj Evropi, pojam 'tranzicije' ima tendenciju da bude iritantan. Prije svega, pokreće sjećanja na neuspjehe 30-godišnje 'tranzicije' na tržišnu ekonomiju i demokratiju, svjedočeći paralelno teškoj finansijskoj krizi, mjerama štednje i sunovratu evropskog demokratskog razvoja s usponom krajnje desnice, povratkom autoritativnosti i dalje sužavanje demokratskog prostora. Ova je tranzicija trebala vratiti 'zlatne dane' prosperiteta i mira, ali nije. Drugo, u ovom dijelu Evrope, gdje donosioci odluka ne shvataju dovoljno ozbiljno klimatske promjene, gdje se postepeno ukidanje ugljena ili nuklearnih elektrana stalno odgađa i gdje je cjelokupni industrijski sektor devastiran, pojam pravedne tranzicije nije pretjerano uspunjen nadom. To se mora promijeniti ako pravednu tranziciju želimo shvatiti ozbiljno.

Koji je specifični kontekst u kojem se nalazi pravedna tranzicija? Prije svega, dolazi u kontekst društva koje je potpuno hipnotizirano idejom rasta, neograničenog rasta koji će nas "dovesti bliže blagostanju i prosperitetu". U mnogim slučajevima sindikati dijele to stajalište, bez većih dvojbi. Drugo, većina od nekoliko industrija koje su uspjele preživjeti su industrije s intenzivnom upotrebom fosilnih goriva. S druge strane, industrije ili sektori u kojima bi se mogao napraviti veliki pomak prema dekarbonizaciji (kao što je modernizacija željeznica) često su u opasnosti od privatizacije ili su 'zarobljeni' od strane klijentelističkih ili stranačkih mreža. U tim se slučajevima javni resursi ozbiljno

6 <https://www.ituc-csi.org/what-s-just-transition>.

Ende Gelände Berlin posjetio je sjedište BUND-a kako bi podsjetio ljude na Pariški klimatski sporazum. Rezultati Komisije za ugljen nisu u skladu s ciljem od 1,5 °C. Foto: Ende Gelände (Public Domain)

zloupotrebjavaju ili upotrebljavaju pogrešno za služenje drugim interesima, pa stoga ne postoji stvarna politička moć iza zagovaranja promjena.

Pravedna tranzicija u ovom dijelu Evrope dominantno bi se odnosila na energetski sektor, gdje bi uključivala tranziciju na obnovljive izvore energije, bilo da su javne ili u građanskom vlasništvu. To bi podrazumijevalo golema ulaganja u javnu infrastrukturu – u energiju, vodu, transport i otpad – i povećanu građansku kontrolu nad tim režimima upravljanja, čime bi se osiguralo davanje prioriteta pravima radnika/ca i socijalnoj zaštiti. Posljednje, ali ne i najmanje važno, ekonomske industrijske aktivnosti trebale bi se planirati i provoditi unutar granice od 1,5° Celzijeva. Trebalo bi podržati radnike/ce koji/e rade u industrijama gdje se upotrebljavaju fosilna goriva ili ugljen, posebno u regijama i općinama koje pretežno ovise o ovoj industriji. Također, trebale bi se podržati poslovne i nove inicijative koje nastoje da se temelje na niskom ili nultom intenzitetu ugljena, kao dodatni poslodavci za neke od radnika/ca.

Za sada je pravedna tranzicija samo djelić lijepog ekološkog žargona koji je došao u regiju. Nedostaju mu protagonisti/kinje dovoljno jaki/e da stvore uslove za stjecanje društvene i političke moći. Također nedostaju konkretni scenariji za određene industrije koje treba transformirati ili prilagoditi u određenom vremenskom okviru. Ovo dvoje su preduslovi da pravedna tranzicija bude više od nejasnog koncepta i više od samo još jedne tranzicije.

A vremena nam svima nedostaje... ■■■

Još jedna tenzija, ništa manje osjetljiva, je rast. Naše ekonomije i industrije moraju djelovati unutar okvira od 1,5° Celzija. To znači da kompanije i ekonomije neće moći nastaviti rasti kao do sada. Morat će ponovo kalibrirati svoje uspjehe prema drugim vrijednostima i mjerenjima, napuštajući tako krivulje rasta kao mjerilo svog uspjeha. Kako će to utjecati na njihovu produktivnost, tako će utjecati i na obrasce potrošnje koji će se morati znatno smanjiti. Radeći unutar ekoloških granica i ispod 1,5° Celzija, također moramo manje trošiti. Do sada se potrošnja smatrala ekvivalentom blagostanja i prosperiteta, kao i rast.

populizam i ekologija

o mogućnosti da ekologija postane politički relevantna tema

Mariglen Demiri

Ove inicijative samo su dio protestne kulture koja je prije svega predstavljala veliko nezadovoljstvo u pogledu kvalitete života, ali i u pogledu principa upravljanja državom. Dijalektika tih principa rezultirala je većim građanskim angažmanom na formiranju vlastite svijesti građana/ki kada je u pitanju artikulacija nezadovoljstva.

Tekst koji slijedi pokušaj je pojmovnog razdvajanja, ali i sintetiziranja pojmova populizma i ekologije u kontekstu makedonske politike i društva. Činjenica da se posljednjih godina suočavamo s krizom zastupanja u formalnim političkim institucijama, pa tako i u Skupštini, otvara prostor i stvara potrebu za takvim alternativnim konceptualnim promišljanjima. Ono što je naslijeđeno od bivše vlasti ostaje zanemareno i marginalizirano, a time se potiče potreba da se time bavimo.

Ova analiza ima za cilj ukazati na moguće scenarije u kojima je populizam neodvojiv od političke kulture. To su scenariji koji bi odbacili regresivne elemente i integrirali progresivne i emancipatorske. Ovdje je pojam politike imanentno povezan s pojmom "političkoga" Chantal Mouffe i takozvanom participativnom demokracijom. Ova dva elementa osiguravaju prijelaznu fazu prema emancipatorskoj politici. Na takvoj platformi ekologija se može ugraditi u smislu jezika, mobilizacije i sfere djelovanja u političkim pokretima.

Ova analiza shvata postojeću političko-institucionalnu strukturu države kao spoj političke birokratije i ekonomske oligarhije. Prvi donose zakone i provode ih za ove druge, dok drugi finansiraju prve. U tom smislu, ne samo dobrobit političkog i ekonomskog sistema, već i dobrobit ekološkog sistema i društvene kulture prema cijelom okolišu zanemaruje se s istim stavom izrabljivačke beskrupuloznosti.

Nakon američkih izbora 2016. i pobjede Donalda Trumpa, Nancy Fraser objavila je analizu u kojoj je nagovijestila kraj tzv. "progresivnog neoliberalizma" kao mješavine krnjih ideala emancipacije i smrtonosnih oblika financijalizacije (Fraser 2017). Ova takozvana mješavina najavila je eru Trumpa, ali i drugih populističkih oblika stvaranja političkih fronti. U sljedećoj analizi također ćemo razmotriti desničarske tendencije populističke mobilizacije kao antiteze ljevičarskog emancipatorskog populističkog modela. Jedna od ključnih komponenti u toj panorami je ekologija, koja se nužno mora nametnuti kao važan dio populističke strategije političke mobilizacije i opcija za društvo u kojem bi se smatrala nezaobilaznim elementom.

Mariglen Demiri

Mariglen Demiri diplomirao je i magistrirao na Filozofskom fakultetu Univerziteta Sv. Ćirila i Metodija u Skopju. Sudjelovao je u stvaranju niza inicijativa i organizacija čije su glavne ideje bile socijalna pravda, demokratija i prava javno isključenih manjina. Trenutno je asistent na Institutu za društvene i humanističke znanosti – Skopje. Ovaj je članak izvorno objavljen u *Друг Свет, Огледи за системска трансформација на иднината*, uredila Ivana Dragsik, Ploštad Sloboda, Skopje 2021.

populizam

Kolokvijalna upotreba populizma u politici ima osobine metode zavođenja koju političari/ke usmjeravaju prema građanima_kama/biračima_cama u obliku političkih obećanja i, najčešće, ekonomskih i društvenih pogodnosti. Česta karakterizacija političkog ponašanja kao populističkoga isključivo zbog nekih društvenih transfera u političkoj domeni šalje populizam u smjeru definicije koja će biti iznesena u nastavku. Stoga populizam često nosi obilježje negativne pojave koja podrija demokratske standarde u liberalnoj demokratiji, shvaćene kroz sporazumne prakse i moto "dogovorit ćemo se".

Ovaj tekst populizam razmatra kao nužnu i subverzivnu metodu političke komunikacije i mobilizacije. Ako kao polazište uzmemo stavove savremenih zagovornika/ca populističke misli poput Chantal Mouffe i Ernesta Laclaua, možemo je slobodno definirati kao diskurzivnu strategiju konstruiranja političkog odnosa između "Mi" i "Oni", odnosno između "Nas" i "Njih", tj. mi i naši neprijatelji koji vladaju (Laclau 2017).

Populizam, u tom smislu, nije ideologija, niti ima sadržajna obilježja u odnosu na politiku i ideologiju. To je način kreiranja politike. Ta politika može varirati i poprimiti različite ideološke oblike, od krajnje ljevice do krajnje desnice, ali formalna konstrukcija je izgrađena na antiestablišmentskom

i antielitističkom jeziku konfrontacije i odbijanja konsenzusa.

Iako različiti autori/ce rado razmišljaju o ovakvom načinu kreiranja političkog odnosa kroz liberalnu predstavničku demokratiju, temelj za ovo kreiranje političke konfrontacije kroz subjektivne temelje nas-potlačenih i vas-tlačitelja/ki je ulica, tj. zauzimanje radikalnih politika i pokreta. Pretpostavlja da je parlamentarna demokratija umočila prste u reprizu krize, kao slijepu ulicu iz motiva kreiranja svakodnevice.

Ta je svakodnevice također diskurzivna, tj. jezička i svjesna referenca koja građana/ku uvlači u pasivno političko opredjeljenje. Građan/ka ostaje pratilac političke drame, u kojoj ne sudjeluje spekulativno, s idejama za transformaciju, već samo kao spremište energije koje ga treba opskrbljivati i održavati. Stoga postdemokratsko propadanje i takozvana kriza predstavničke demokracije utiru put novim pristupima politici i demokratiji (Crouch 2004). U tom smjeru, suverenitet, kao instanca političke retorike i ontološka pozicija iz koje proizilazi kanon liberalne demokratije, biva uništen i fragmentiran, u ontologiji dosadne i otuđene političke prakse.

Dakle, populizam i njegove inicijative su otporna društvena pojava usmjerena na suzbijanje zbijenog sastava vladajućih elemenata. Ujedno djeluju i odgajaju maštu i volju u izravnom političkom djelovanju kroz filtere različitih političkih odnosa i tropa. Time se razvodnjani i otuđeni suverenitet vraća tamo odakle je iscurio i razvodnjen,

Ohridsko jezero,
Sjeverna Makedonija
Foto: Charlie Marchant -
charlieontravel.com
CC-BY 2.0

građanima/kama. Odatle opsjednutost populističkim govorom kao integralnom strateškom pozicijom zastupanja takozvanog ukinutog suvereniteta nacija.

uspon populističke desnice

Nakon potpisivanja sporazuma s Grčkom i Bugarskom, ono malo antielitističke energije koja je držala strukturu opozicije u tom razdoblju u kojem je politički sistem "uzdrman" kao korumpiran i otet (stanje zarobljene države) je nestalo. Iako je u razdoblju od 2014. do 2016. javna rasprava kroz protestne pokrete "Ja protestujem" (Протестирам) i "Šarena revolucija" (Шарена Револуција) bila zaokupljena institucionalnom krizom i krizom predstavničke demokratije, ipak je postojalo djelimično bavljenje segmentom ekonomskog otuđenja građana/ki. Vodeći narativ bio je da je državni aparat u rukama političara/ki koji/e gaze sve demokratske principe nauštrb upravljanja i ekonomskog rasta. To se "bogaćenje" definira kao način oligarhijske manipulacije, bez jasnih ideoloških oznaka kapitalističke i neoliberalne paradigmatičke veze. Glavna kreativna dimenzija populističke poduke zapravo je stvaranje pojma "narod" koji ima svetu karakteristiku nosioca suvereniteta. Stvaranje koje nosi spomenutu inspiraciju služilo je samo kvarenju predstave o narodu i sjedenju na dvije stolice. Sličan je stav i ostalih političkih stranaka – pretendenata na populističku strategiju uspostavljanja nove hegemonije kako bi se potisnuo postojeći jezički kod. Na sreću ili ne, to je bilo prilično neuspješno, jer su se ugradili u tradiciju priča koje su stvorile mitološki građanski zaplet o nastanku svijeta, države, nacije i suvereniteta (kao shvatanja demokratije).

To objašnjava neuspjeh iza pokušaja tzv. ljevičarske stranke da postane nosilac promjena populističkim govorom mobilizacije s emancipatorskim instinktom, nasuprot jednostavnom buđenju frustrirane i nagomilane razbijene subjektivnosti zbog objektivnih dojmova o sebi kao neispunjeno historijsko obećanje. To je također ono što razlikuje autoritarne od antiautoritarnih ambicija populističke kreativne karakteristike.

Tako je posljednjih godina, nakon dogovora s Grčkom i Bugarskom, u Makedoniji stvoren "narod" koji, iako "žudi" za novom jezičkom i političkom artikulacijom političkoga, ipak može pronaći temelj za sukobe u pitanjima pripadnosti identitetskom korpusu problema. To uključuje naciju i sve njene karakteristike. Pojava ovog "naroda" je pojava nacije čiji suverenitet proizilazi iz pripadnosti etničkoj grupi koja godinama uživa monopol nad državom kroz ustavne garancije i privilegije. Taj narod "krase" etničke karakteristike i jednakost između etničkog, političkog i nacionalnog.

Zadaća koju desničarsko-populistička strategija prihvata i provodi posve je jasna, iznad svega razumljiva, ali ne može se opravdati. Snagu i prisutnost nacionalne države i nacionalnog elementa, posebno u postjugoslavenskim društvima koja se guše u nemirnom nacionalizmu koji prolazi kroz stalne drame i preokrete, a predstavlja arhimedovsko stajalište postojanja, teško je zaobići. Ako bismo svemu ovome dodali historijske implikacije i odlomke o nadama primijenjenim u političkoj sferi, te modelirali političko, onda je važna nacionalna referenca, mobilizirajuća, kolektivna i historijska. Međutim, oportunitizam ovog pristupa ne može se opravdati, jer ne pomiče fokus prema

---

Institucionalna barikada je još uvijek prisutna. Jedan od razloga je institucionalna i administrativna autoritarnost i nada u perspektivno rješenje bez preispitivanja okolnih i pratećih elemenata koji su politički i ideološki "obogaćeni". Danas se stanovnici/e gradova koji/e su organizirali/e inicijative za čisti zrak ili tražili/e rješenja za ekološke probleme još uvijek bore sa zagađenim zrakom, zagađenim rijekama i jezerima, otpadom i nedostatkom rješenja, otvaranjem rudnika s katastrofalnim posljedicama i institucionalnim vrtlogom u kojem se nalaze građanske inicijative za njihovo gašenje, pa sve do klimatske krize i globalnog zagrijavanja koje još nije pogodilo građane/ke naše zemlje, ali posljedice počinjemo osjećati na različite načine.

---

ogoljavanju establišmenta zajedno sa svom njegovom retorikom, stavovima, historijom i maštom.

U tom smislu, afekti koji ostaju kao signali u strukturi pamćenja građanskih ideja veličaju slike i emocije, projiciraju nade i načine borbe. Ta borba, zadnjih godina, bila je borba za ime, za Goce Delčev, za identitet, za državnost kao monoetničku i monolitnu kategoriju uređenja, za jezik i druge simbole i obilježja nacije. Mnoge inicijative koje su djelovale zadnjih desetak godina upale su u tu zamku. Neke od njih su ugrađene u konsenzualni politički odnos. Kao predstavnici/e nevladinih organizacija i drugih neformalnih tijela učestvovali/e su u kreiranju politika i zakona čija je osnova neoliberalna u ekonomskom i kvazidemokratska u političkom smislu. Ostali su se, prihvativši ulogu opozicije, uhvatili političkih rasprava, usvojivši navedenu shemu političke komunikacije. Zapravo, do 2017. godine ono što se nekada smatralo "narodom", kao oni potlačeni od države i institucija i osiromašeni od strane oligarha koji uz državnu pomoć uživaju privilegiju izgradnje, zapošljavanja i eksploatacije, sada je etnički narod čiju su državu i njene simbole oduzeli unutrašnji i vanjski neprijatelji.

U oba slučaja odbačena je platforma za kultiviranje općeg nezadovoljstva kroz širenje demokratskih zahtjeva i demokratske kulture. U prvom se to dogodilo kao rezultat prihvatanja parcijalnih obaveza i usvajanja kvazireformskog motiva s dozom naivnosti i nedostatka političkih ideja. U drugom slučaju je to rezultat striktno etničke komponente, čiji antagonizam prema drugim etničkim elementima kao Drugome u društvu čini društvo nedemokratskim, ali i neproduktivnim i oportunističkim.

ekologija i protesti u Makedoniji

U posljednjih deset godina kultura protesta u Makedoniji mijenjala se iz godine u godinu; povremeno se kapacitet za organiziranje protesta poboljšavao, a povremeno se pogoršavao. Iako su se protesti tokom godina bavili konkretnim temama i društvenim problemima, iza takvog razmišljanja tokom svih tih godina stajalo je nepovjerenje u državu i stvaranje otpora, potaknuto manjkavim elementima predstavničke demokratije. Zapravo, svih ovih godina nje govala se atmosfera disfunkcionalnosti Skupštine i institucija države. Glasače/ice su izigrali/e političari/ke koji/e su uoči izbora ispunili/e prostor elementima raznih konfrontacijskih povika, uglavnom nacionalističke i sukobljene dimenzije, ali ih je na kraju spojio element "pronalaženja konsenzusa" i ulazak u koaliciju. Na taj je način makedonski establišment funkcionirao godinama i desetljećima, a ta je retorika postala relevantan element korespondencije u mapiranju političke kritike. Naime, establišment govori jedno prije izbora, a drugo nakon izbora kada im dode vrijeme za vlast, pri čemu legalitet gazi legitimitet tema koje se smatraju nezanimljivima radi očuvanja mira.

Iako se čini da su politički prigovori potaknuti raznim inicijativama (prisluškivanja, siromaštvo, uhićenja novinara/ki, stvaranje pojma "režim" itd.) bili glavna inspiracija protesta u zemlji, ipak ostaje domena koja je uglavnom zanemarena, učinjeni su razni pokušaji da se održi odvojenim od političkih odnosa. Govorim o ekologiji. Mnoge protestne inicijative u posljednjih desetak godina proizašle su iz raznih ekoloških problema. Ove su inicijative imale lokalna i regionalna obilježja i organiziralo ih je lokalno stanovništvo po gradovima u zemlji.

Zamjerke ovih inicijativa prvenstveno su se odnosile na nedostatak revnosti na strani lokalne vlasti u prepoznavanju problema, a potom i na njihova (nepostojeća) rješenja. Neke su inicijative bile usmjerene i na više, odnosno na centralnu vladu, Skupštinu i predsjednika države. To je bila poveznica između ovih pokreta i njihovih prigovora vlasti kroz princip direktne demokratije. Na taj se način pristupilo krizi predstavničke demokratije kao takve, kakva se prakticira u institucijama države pod izlikom da su institucije prvenstveno lišene političke relevantnosti, odlučivanja i mobilnosti. Institucijama su prepuštene samo administrativne osobine. S druge strane, demokratska rasprava i mobilizacija odvijale su se na ulicama, trgovima i mikroprostorima. Ovo je revitaliziralo urbanu morfologiju, dajući joj osjećaj aktivnosti i snage.

Protesti ove vrste organizirani su u Bitoli u sklopu inicijative "Bitola traži čist zrak", uz nekoliko masovnih protesta. Stanovnici/e Bitolja tražili/e su da općina, ali i drugi nivoi vlasti (Skupština, vlada i predsjednik države) poduzmu mjere za rješavanje ove katastrofe, koja prema inicijatorima/cama ima smrtonosne posljedice za stanovnike/ce Bitole. Neki od zahtjeva protagonista/kinja su ispunjeni (mjerne stanice), ali drugi poput filtera za dimnjake termoelektrane REK-Bitola nisu, unatoč činjenici da su od 2017. godine i Vijeće i mjesto gradonačelnika imali pojedinci/ke koji/e su bili dio opozicije kada su se protesti održavali, a neki/e od njih su i aktivno sudjelovali/e u protestima (Milosheski 2014).

U Tetovu se također protestovalo zbog dva problema vezana za ekologiju i okoliš, zagađenja zraka i požara na deponiji u Tetovu. Posebno značajni u smislu mobilizacije i političke revnosti bili su protesti protiv zagađenja zraka i njihov zahtjev da država naredi fabrici Jugohrom ugradnju filtera (Samardžiev 2014).

Protesta je bilo i u jugoistočnoj Makedoniji, u gradovima kao što su Valandovo, Strumica, Đevdelija itd., uz organizirani otpor lokalnog stanovništva. U toj regiji koncesije na nekoliko stotina hektara dobile su "Sardich MC" i "Euromax", lokalne kompanije nastale direktnim stranim ulaganjima, obje vodene isključivo tržišnim interesima. Općenito, uništavanje okoliša radi profita, u vidu "parazitarenja" zlata, srebra i bakra, građani/ke su odmah odbacili/e.

Aktivnosti se nisu sastojale samo od protesta, već i od drugih mogućnosti koje

sistem omogućuje poput referenduma, učešća u parlamentarnim raspravama te učešća na lokalnim izborima. Naime, predstavnik pokreta "Spas za Valandovo" pobijedio je na lokalnim izborima 2017. godine i postao načelnik Općine Valandovo. Nekoliko su puta ove organizacije najavljivale svoju pobjedu, a nekoliko je puta institucionalno rješenje kasnilo na svom putu kroz pravosuđe i do danas ostaje nejasno. Nakon što je Vlada Makedonije raskinula ugovor, predmet je prosljeđen Upravnom sudu (MKD 2019).

Ove inicijative samo su dio protestne kulture koja je prije svega predstavljala veliko nezadovoljstvo u pogledu kvalitete života, ali i u pogledu principa upravljanja državom. Dijalektika tih principa rezultirala je većim građanskim angažmanom na formiranju vlastite svijesti građana/ki kada je u pitanju artikulacija nezadovoljstva. Ovi protesti uglavnom su se održavali u razdoblju od 2014. do 2016. godine, ali su veličali protestnu kulturu koja je konstantno stvarala inicijative i organizirana reagiranja, inicijative i proteste koji se vrte oko različitih tema (od ekologije, ekonomije i pravosuđa, do obrazovanja i urbanizma).

Ova kultura, iako dosta uočljiva i razigrana, u zadnje 2-3 godine donekle je "uvukla rogove", iako su mnogi problemi koji su bili okidači za nastanak ovih inicijativa i dalje prisutni, te jednako intenzivni kao što su bili u prošlosti. To je uglavnom zbog očekivanja učesnika/ca o nekoj vrsti proaktivnosti od strane političkih protagonista/kinja, hijerarhije koja donosi odluke i provodi ih.

Ono što se može zaključiti iz ovih iskustava društva je da su institucionalne opstrukcije i dalje prisutne, a jedan od razloga je institucionalna i administrativna autoritarnost i nada u obećavajuće rješenje bez ispitivanja okolnih i pratećih elemenata koji su politički i ideološki "opterećeni". Danas možemo reći da se stanovnici/e gradova koji/e su organizirali/e inicijative za čisti zrak ili tražili/e rješenja za ekološke probleme još uvijek bore sa zagađenim zrakom, zagađenim rijekama i jezerima, otpadom i drugim neriješenim pitanjima, otvaranjem rudnika s katastrofalnim posljedicama i institucionalnim vrtlogom u kojem se nalaze građanske inicijative za njihovo gašenje, pa sve do klimatske krize i globalnog zagrijavanja koje još nije pogodilo građane/ke naše zemlje, ali posljedice počinjemo osjećati na različite načine.

budućnost ekologije u Makedoniji?

Jedno od glavnih pitanja koje postavlja ova analiza je: *Može li ekologija postati politički relevantna i ako može, na koje načine to možemo postići?* Ovo uključuje pitanje *Koji ćemo pojam za politiku i demokratiju odabrati.* Kao što je prethodno objašnjeno, metoda populističkog pristupa stvaranju političkih subjekata koji će oblikovati demokratsku različitost i agonistička varijanta participacije kroz pojam sukoba je metoda koja se čini bliskom našoj tradiciji protestne kulture. Ova se metoda također vrti oko globalnog refrena da nam je dosta establišmenta i načina na koji se politika tretira, a ne samo provedbe javne volje kroz institucionalne kanale.

Iako ovo može zvučati poznato, ekologija (nauka o domu, povezanost sa svijetom kao mojim domom, dakle prirodom i svim njenim osobinama) vrlo je blizu ekonomike domaćinstva (sa svojim značenjem uređenja doma); oba pojma izvedena su iz iste riječi, starogrčke riječi οἶκος, što znači dom ili prebivalište. Povezivanje jedne s disciplinom koja je povezana s domom posljedično povezuje dom sa svijetom, čineći ga stoga univerzalnom komponentom bogatom mnoštvom različitih perspektiva, naizgled dovoljnih za krut i nedovoljno objašnjen odnos. Nauka o domu kao ekologija, postaje i ekonomija, koja je pak svojevrsna disciplina doma koja dom organizira i raspoređuje njegova dobra. U tom pogledu ekologija ima funkciju zaštite i promicanja interesa doma. Interesi koji se ne sastoje samo od ljudskih aktivnosti i kulture, jer mnogi od njih imaju zasebnu egzistenciju i ontološku stvarnost, koja u agresivnom

odnosu prema čovjeku i ljudskoj kulturi, organskom (i anorganskom) svijetu, reagira na način kojem svjedočimo. Naime, klimatska kriza i globalno zagrijavanje. Sukob ekologije i ekonomije ne znači odbacivanje jednog i prihvatanje drugog, već potrebu redefiniranja oboje, zasebno i proporcionalno.

Kapitalističke države ekologiju tretiraju kroz neoliberalne koncepte i interese, nudeći niz palijativnih strategija i rješenja. Ta rješenja ne dopiru do srži problema, čiji su korijeni dublji nego što se čini, niti promišljaju problem iz perspektive mogućih rješenja. Ekonomski interesi slobodnog tržišta usmjereni na profit mijenjaju poglede i raspon rješenja unutar iste strukture vrijednosti i političkih intervencija. Tržišni fundamentalizam i profitna logika također komodificiraju načine pronalaženja rješenja za klimatsku krizu, sputavajući prilično veliku količinu energije spremne da se nosi s uzrocima, a ne s posljedicama ove pojave. S druge strane, periferne kapitalističke provincije ostaju kolonizirane glađu za profitom i političkom nemoći političkih elita koje parazitiraju na savršenom istočnoevropskom modelu "oligarhije-birokratije".

U međuvremenu, eksploatacija prirode i okoliša nastavlja se istim tempom kao i agonija društva zagušenog otpadom. Savremena društva su se pretvorila u društva otpada gdje hiperprodukcija predmeta koji se svrstavaju u smeće dovodi društvo, čovjeka, državu i svijet do potrošačkog paradoksa i ekološke netolerantnosti. Da biste nešto posjedovali, morate proizvoditi i konzimirati, nauštrb slobodnog vremena i slobodnog života. Tu se sukob rađa i dobiva svoju logičnu stvarnost.

Zona bez fosilnih goriva
"on foot only please"/
"Samo pješice, molimo"
Foto: Jon Sullivan
CC-BY-NC 2.0

Nadalje, drugi, ali jednako važan dio su negativne eksternalije i ugrožavanje tzv. zajedničkog dobra. Ovdje proizvodnja i neproračunati učinci na vodu, odnosno čistu pitku vodu, na zelene površine i čisti zrak, plodno tlo itd. kontaminiraju potencijalnu budućnost antropocena. Mnoge eko-demokratske inicijative u svijetu, pa tako i u Makedoniji, idu tom linijom. (Ne)ugradnja filtera na dimnjake "Jugohroma" i REK-Bitola, zagađenje tla i rijeka, predstavljaju ozbiljnu prijetnju okolišu i bioraznolikosti, čije implikacije prodiru u društvo, kvalitet života ljudi u njemu i potencijalno društveno uplitanje.

Do sada je politička ljevica uglavnom tvrdila da slobodno tržište stvara zbunjujući hijerarhijski odnos između ekstremno bogatih i siromašnih, poslodavaca i zaposlenika/ca, gospodara i robova, te da će kolektivni princip kroz svoje političke i pravne mehanizme barem nešto učiniti da smanji pljačku, ukine ugnjetavanje i otuđenje i vrati čovjeku dostojanstvo sa svim njegovim vrlinama i manama. Koliko god ovaj pojam ponovo potvrđuje humanizam (koji je u prošlosti bio napadan zbog nametanja nerealnih ljudskih fantazija), napad na izrabljivanje radnika/ca može se primijeniti i na kapitalističko iskorištavanje okoliša. Ako profitno orijentirana slobodno-tržišna ekonomija, čije eksternalije (beneficije) nekontrolirano uništavaju osnovne potrebe živog svijeta (zrak, vodu i tlo), njeguje takav superioran odnos prema okolišu i ne bavi se preraspodjelom, već samo reprodukcijom, onda to postaje dvostruki problem za čovjeka kao dio društva i za čovjeka kao dio prirode (svijeta).

Iako je postala repetitivna, fraza da kapitalizam uništava ne samo čovjeka nego i Zemlju sada više nego ikad odgovara stanju na terenu. Rast proizvodnje nagovještava i porast otpada, a time i strategije postupanja

s njim – strategije koje modernim društvima trenutno nedostaju. Iako je do sada izrabljivački odnos prema radnicima/ama i životima radnika/ca, posebno u zemljama Trećeg svijeta, odnosno zemljama južne hemisfere i fenomena jeftine radne snage, bio vrlo uporan motiv antikapitalističke i antikolonijalne retorike protiv destruktivnog stava zapadnih demokratija prema tim zemljama, tretirajući ih kao rezervoar ljudskih tijela i ljudske snage. Sada, s razvojem klimatske krize, može se vidjeti da se zapadna društva, koja uživaju prilično ugodan odnos s društvenim mirom, suočavaju s dekadentnom historijskom epizodom. Raspad tih društava, ne samo etički nego i ekološki, varijanta je njihovog životnog statusa.

Dakle, ono što izjednačava ekologiju i "klasu" kao političku kategoriju na kvalitativno jednakom političkom nivou jesu učinci koje jedno ima na drugo. Radnici/e, socijalno isključeni siromašni i marginalizirani, čiji status isključenosti uglavnom proizilazi iz socioekonomske prirode isključenosti, doživljavaju klimatske katastrofe na mnogo ozbiljniji i kritičniji način. Dakle, zaštita okoliša ne znači samo zaštitu prirode i mogućih posljedica na ljude nego i zaštitu načina na koji sebe doživljavamo u odnosu na ustaljenu kulturu proizvodnje i potrošnje. Ako tako dobivamo uvid u društvenu stvarnost u kojoj sudjelujemo, onda će nas alat za promjenu nužno odvesti u političku domenu i političko djelovanje. To će nam omogućiti da lako mapiramo naše instance i instance "neprijatelja". Tada možemo lako stvoriti vlastite političke saveznike/ce koji/e će vlastitu političku egzistenciju vidjeti kroz humanizirane načine proizvodnje koji će izbaciti antropocen s njegove sadašnje putanje "gaženja svega na svom putu" – i ljude i svijet.

Radnici/e, socijalno isključeni siromašni i marginalizirani, čiji status isključenosti uglavnom proizilazi iz socioekonomske prirode isključenosti, doživljavaju klimatske katastrofe na mnogo ozbiljniji i kritičniji način. Dakle, zaštita okoliša ne znači samo zaštitu prirode i mogućih posljedica na ljude nego i zaštitu načina na koji sebe doživljavamo u odnosu na ustaljenu kulturu proizvodnje i potrošnje. Ako tako dobivamo uvid u društvenu stvarnost u kojoj sudjelujemo, onda će nas alat za promjenu nužno odvesti u političku domenu i političko djelovanje.

---

opcije za Makedoniju

U ovom trenutku pandemijske krize, na političkoj sceni su se pojavili subjekti koji prihvataju populizam kao metodu i strategiju i postavljaju ga na ključnu poziciju. Ove opcije izoliraju i odbacuju emancipatorsku dimenziju kao način komunikacije i izgradnje otporne putanje. Apetiti za mobilizacijom dovode do supstancijalizacije paradigme etničkog političkog identiteta. Kratkoročno, također možemo očekivati uspjeh ove populističke strategije, predstavljene gore. Ova metoda ne prihvata tradicionalno ljevičarsku kategoričku analitičku osnovu klase, otuda i opasnost od pada u paradoksalno neemancipatorsku dilemu. Iako glavni opijati ustanka protiv neprijatelja proizilazi iz motoričke motivacije, ipak se pojam "ko smo" u varijanti desno-populističkih kategorija definira kroz perspektivu zaštite same strukture koja uzrokuje strukturalne, a time i političke, ekonomske i ekološke represije.

Posljednjih dvadesetak godina brojni/e teoretičari/ke promiču zelene politike kao ključne za moderna liberalno-demokratska društva. Ono što je važno u tom smislu je naglasiti da zelena transformacija ne podrazumijeva samo inovacije u konceptualnom i paradigmatičkom smislu. Također je nužno da političke platforme i politički odnosi igraju opstruktivnu kodu kako bi se produžila ekološka katastrofa na vidiku. Dakle, ono što bi se moglo činiti kao mogući odgovor na desničarski populizam u makedonskom kontekstu jest upravo ekološka kategorija kao (nova) univerzalna politička kategorija opresije. Zamjena "klase", koja se može napraviti ovom zelenom transformacijom, je održiva i obećavajuća opcija.

Mouffeov nedavno objavljeni tekst pokazuje u tom smjeru (Mouffe 2020). Ona analizira mogućnost lijeve populističke paradigme kroz integraciju ekologije. Taj pristup naziva radikalnom demokratijom, mogućnošću ujedinjenja preostalih "skrivenih" antagonizama, ne samo radničkih i buržoaskih. Klimatska kriza je koridor s mnogo drugih vrata, neka su otvorena, neka zatvorena.

Strategija ekoloških inicijativa i udruženja u Makedoniji trebala bi ići u tom

smjeru. Pitanja i problemi okoliša često se drže podalje od političkog konteksta. Ekologija kao univerzalna domena tiče se svih, a politički/e akteri/ke svake vlasti trebali/e bi krenuti odatle. Naime, vladajuće elite su te koje udaljavaju ekološku domenu od političke dajući joj natprirodnu dimenziju i time se oslobadaju odgovornosti. Ta odgovornost podrazumijeva suočavanje s ekonomskim elitama i oligarhijom, koje na okoliš, odnosno živi svijet, zapravo gledaju sa slične distance kao i na radnike/ce u svojim kompanijama. I radnicima/ama i okolini oduzima se status subjekta kojem pripadaju određena prava. Ljudi (kao radnici/e) se mogu organizirati i protestovati, dok priroda djeluje kroz klimatsku krizu. Krici ove fuzije u našoj zemlji, koji se godinama čuju i prigušuju, polako će dobiti još organiziraniji i žešći napad.

Ono što se čini obećavajućim u bliskoj budućnosti je Zeleni plan koji predvode ljudi, koji otvara nova vrata u aktivizmu i pruža priliku za novu saradnju između ekologa/inja i političkih aktivista/kinja iz svih generacija i regija Makedonije (JD Farrugia, Simona Getova 2020). Osim otvorenih poziva za učešće s ponudama i stavovima, ova inicijativa ima priliku dodati političku i ekonomsku boju logici suočavanja s ekološkom krizom i svim krizama ove prirode. Važna komponenta ove inicijative je što (cirkularnu) ekonomiju stavlja među najvažnije elemente za stratešku organizaciju ovog sporazuma. Ono što ostaje je javna komunikacija i potencijal mobilizacije koji treba razvijati, uz emancipatorsku poveznicu prijenosa informacija i tehnologije znanja. Aktualna hegemonistička komunikacijska i epistemološka paradigma, u koju su intervenirale ekologija i politika, odvijala se kroz koncept i praksu onoga što je finansijski održivo i isplativo. U tom smjeru potrebno je napraviti zaokret u tom odnosu temeljenom na solidarnosti i inkluziji, kako u smjeru nove hegemonističke organizacije društva i kulture, tako i u praktičnoj i aktivističkoj perspektivi.

Na taj način možemo razrijediti etničku i etno-nacionalističku populističku vezu i stvoriti novu mobilizirajuću perspektivu, upregnutu u čvrstu agonističku arenu političkoga, kao srži politike i demokratije. ■■■

bibliografija

- Crouch, Colin. 2004. *Postdemokratija*. Oxford: Polity Press.
- Fraser, Nancy. 2017. *NESLAGANJE*. 2. januar. Pristupljeno 4. decembra 2020. https://www.dissentmagazine.org/online_articles/progressive-neoliberalism-reactionary-populism-nancy-fraser.
- Getova, Simona i Farrugia, JD, Složeni odnos između zagađenja zraka i klimatskih promjena, 1. i 2. dio, *Klimatskipromeni.mk*, 29. jula 2020. Dostupno na <https://klimatskipromeni.mk/article/516#/index/main> i <https://klimatskipromeni.mk/article/517#/index/main> (pristupljeno u novembru 2021.).
- Mouffe, Chantal. *otvorena demokratija*, 15. septembra 2020. Pristupljeno 30. novembra 2020. <https://www.opendemocracy.net/en/rethinking-populism/left-populist-strategy-post-covid-19/>.
- Лаклау, Ернесто. 2017. *Популистичкиот ум* [Ernesto Laclau, *O populističkom razumu*]. Скопје: Фондација Отворено општество - Македонија.
- 2020. Мета. 5 Декември. Pristupljeno 5. decembra 2020. <https://meta.mk/vishiot-upraven-sud-ja-potvrdi-odlukata-na-upravniot-sud-za-rudnikot-ilovicza-shtuka-ekologistite-najavuvaat-masovni-protesti/>.
- Милошески, Зоран. 2014. *Нова тв*. 5 Ноември. Pristupljeno 30. novembra 2020. <https://novatv.mk/masoven-protest-vo-bitola-protiv-zagaduvanjeto-na-vozduhot-i-sredinata/>.
- МКД. 2019. *МКД*. 25. maj. Pristupljeno 1. decembra 2020. <https://www.mkd.mk/makedonija/razno/upravniot-sud-presudi-raskinuvanjeto-na-dogovorot-za-kazandol-e-zakonito?page=3>.
- Самарџиев, Александар. 2014. *Slobodna Evropa*. 7. novembra. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/26679727.html>.
- Џеј Ди Фаруџиа, Симона Гетова. 2020. *Glasnik*. 20. novembra. Pristupljeno 4. decembra 2020. <http://glasnik.mk/vo-podgotovka-e-narodniot-zelen-dogovor-za-severna-makedonija/>.

anti-ekološka orijentacija kapitalizma kao vladajućeg ustroja suvremene proizvodnje društvenog života

Vladimir Lay

uvodne napomene

Suvremeni kapitalizam po svom karakteru i utjecaju na okoliš je kratkoročno a pogotovo dugoročno razoran za globalni okoliš. Tvrdokorno nastavljanje širokog prakticanja ekonomije bazirane na fosilnim gorivima (ugalj, nafta, plin) iz desetljeća u desetljeće povećava temperaturu na planetu Zemlji. A s time su vezana mnoga moguća buduća lančana zla i štete u biosferi / ekosferi modernog svijeta.

Po čemu i zašto je planetarno dominantan vladajući društveno-ekonomski ustroj zvani kapitalizam u svojoj srži anti-okolišni, anti-ekološki sustav proizvodnje društvenog života? Odgovor glasi: na dijelu je kapitalistička orijentacija na sigurni, na fosilnim izvorima energije utemeljeni rad i profit pod svaku cijenu, ali i na sporost i štednju na pro-ekološkim inovativnim razvojnim rješenjima i investicijama u industriji, prometovanju, poljoprivredi, građenju i svakodnevnom življenju.

Inovativna znanja i prakse koje se temelje na prirodnim osnovama (energija voda, energija vjetera, energija sunca, energija plime i sl.) koje ne onečišćuju atmosferu planeta Zemlje stakleničkim plinovima su tu, ali njihov udio je još malen. Kako god, kako piše Jean-Marc Jancovici, promjena je spora, ali glavni cilj je *"osloboditi ekonomiju od ugljika"*.¹

Trajno osiguranje zdravlja našeg zajedničkog doma zahtijeva novi način razmišljanja, inovativna znanja, nove političke odluke i aktivnosti, nove investicije u proekološka društvena i tehnološka rješenja. Taj novi pristup i način već danas postoje u imaginaciji i praksama ponašanja i djelovanja jednog manjeg, inovativno orijentiranog dijela ljudi, državnih i regionalnih uprava i firmi, ali još nisu niti izdaleka naširoko rasprostranjeni.

Naš zajednički dom, naša kuća, planet zvan Zemlja sve više ekološki trpi od takvog načina ljudskog djelovanja. Suvremena kapitalistička ekonomija više učinkovito ne upravlja našim zajedničkim domom. Ona ga sustavno, još uvijek ne dovoljno primjetno ali "uspješno" razara.²

Otvora se put i potreba za novim temeljnim pristupom i modelom, ustrojem, načinom upravljanja planetom Zemlja, planetarnim okolišem, našim zajedničkim domom. Nema dvojbi da taj tip upravljanja mora imati u sebi brigu za ukupno društvo (lat. societas), za sav "živi svijet" dakle mora biti socijalan, podruštvoavljen.

1 Jean –Marc Jancovici je šef istraživačkog projekta "Shift Project". Inženjer po zanimanju. Detalji na: <https://jancovici.com>

2 2014. godine kanadska autorica Naomi Klein objavljuje knjigu *Ovo mijenja sve; kapitalizam protiv klime*; već 2015. knjiga je dostupna na hrvatskom jeziku, izdavač; v.b.z. studio, Zagreb.

Staromodni, za ekološko nezainteresirani privatni biznis ne može biti "perjanica" promjene u globalno pro-ekološkom smjeru. Nedvojbeno on ne može biti uspješan ako će biti usko profitterski / kapitalistički na način kao do sada ili neki tek sitno modificirani način.

Novi model i pristup proizvodnji radikalno proekološkog ukupnog društvenog života ljudske rase na planetu Zemlji mora biti sve više vođen općim dobrom i podređen dodatnom cilju proizvodnje zdrave ekološke budućnosti. Moglo bi se reći i ovako: mora biti "socijalistički", ali, dakako ne na povijesno preživjeli, jednodimenzionalni, etatičko-autoritarni način.

Trajno osiguranje zdravlja našeg zajedničkog doma zahtijeva novi način razmišljanja, inovativna znanja, nove političke odluke i aktivnosti, nove investicije u proekološka društvena i tehnološka rješenja. Taj novi pristup i način već danas postoje u imaginaciji i praksama ponašanja i djelovanja jednog manjeg, inovativno orijentiranog dijela ljudi, državnih i regionalnih uprava i firmi, ali još nisu niti izdaleka naširoko rasprostranjeni.

1. drevna semantička veza između pojmova "okoliš" i "ekologija" te pojma "ekonomija"

I danas i odavna ekonomija i ekologija su usko smisljeno povezane. O tome već govori i semantika ovih dviju riječi u staroj Grčkoj. Podsjetimo se značenja pojmova "oikos, oikos logos, oikonomia."³

Dakle, prevedene pojmove možemo malo opširnije opisati kao: oikos = naš zajednički dom, kuća; oikos logos = znanost o našem zajedničkom domu, kući; oikonomia = upravljanje našim zajedničkim domom, kućom.

Korijen ovih dvaju pojmova je dakle "oikos", okoliš kao naš dom, naša zajednička kuća. Odatle su ta dva pojma od davnih vremena usko povezana. U današnje doba, u vrijeme drugačijih društvenih struktura i tehnologije življenja ova su se dva pojma rascijepila i suvremeni ljudi ih doživljavaju po smislu kao međusobno različite pa i suprotstavljene pojmove i djelatnosti.

"Ekonomija" i "ekologija" danas po svojim unutrašnjim suvremenim sadržajima i obilježjima ne idu više niti semantički niti u praksi zajedno. Ekologija, mada je zadobila ugled i mada raste interes ljudi za nju, nema još presudnu društvenu i političku moć. Ekonomija ugljika je jača, ona je "gazda situacije".

2. oblici i načini uništavanja zdravlja globalnog okoliša na planetu Zemlji⁴

Kratki spisak ovih oblika i načina je sljedeći:

- klimatske promjene: planetarne i lokalne posljedice – poplave, požari, ugrožavanje zdravlja ljudi i još niz drugih posljedica;
- u prometovanju je naglašena dominacija motora s unutrašnjim sagorijevanjem, što doprinosi gomilanju stakleničkih plinova u zemaljskoj atmosferi i porastu negativnih posljedica iz tog izvora stvaranja efekta "staklenika";
- razaranje, uništavanje i siromašenje planetarne biosfere: ekstenzivna sječa šuma i smanjenje zelenih površina diljem svijeta;
- ugrožavanje staništa i istrebljenje životinjskih vrsta na kopnu i u moru;
- onečišćenje vodnih tokova i mora / siromašenje i onečišćenje prirodnih izvora vode diljem planeta Zemlje;
- sustavno onečišćenje zraka koji udišemo na nizu urbanih i industrijskih točaka na planetu Zemlji;
- trajno onečišćenje tla potrebnog za uzgoj hrane i normalne uvjete življenja;
- porast bolesti od onečišćenog okoliša.

Najopakiji oblik agresije na planet Zemlju, našu zajedničku kuću dolazi od procesa klimatskih promjena uzrokovanog gomilanjem stakleničkih plinova u našoj atmosferi. "Staklenički efekt" radi non stop, prosječna temperatura se iz desetljeća u desetljeće korak po korak povećava, a naznake promjene tog opasnog trenda nema.

³ Na (staro)grčkom: oikos = kuća, dom; oikos logos = "kućni razlog", šire značenje = znanost o kući, domu; oikonomia = ekonomija.

⁴ Numeričke podatke kao dokument i argument u članku zbog ograničenog broja stranica ovdje ne navodimo. Ovi podaci su dostupni na internetu.

Bez porasta i ponavljanja "šamara" po zdravlje, ugodu i opstanak ljudi njihovo današnje ponašanje neće bitno promijeniti. Netko tko dobiva "batina" poželi da ih više ne dobiva. Drugo, osjećaj i borba za socio-ekološku pravdu mogli bi također snažno "hraniti" energiju promjene ka pro-ekološkom ustroju života na planetu Zemlji. U osnovi, pravda i pravednost su presudni za "zelenu tranziciju". Ova tranzicija cilja na prava na sigurnost, zdravlje i zaštitu našeg okoliša. Ova prava su doista izvorno kolektivna ljudska prava, dakle prava svih ljudskih bića.

Stručnjaci iz redova ekologa i meteorologa tvrde da si ne možemo dozvoliti daljnje povećanje efekta staklenika i povećanje emisija CO₂. Zadnja je ravnotežna razina CO₂ od 380 dijelova u milijunu pređena još 2004 godine. 2021. godine, dakle sada - koncentracija ugljičnog dioksida je dosegla 417 ppm, dijelova u milijunu!

Organizacija UN IPCC (Međunarodni panel za klimatske promjene) upozorila je u svom 6. izvještaju u kolovozu ove 2021. godine da će, ako ne dođe do smanjenja emisija stakleničkih plinova, globalna prosječna temperatura relativno brzo porasti za 1,5 stupnjeva Celzijusa.

Slavni Pariški klimatski sporazum, koji je uz veliki organizacijski trud organizacije UN IPCC donesen 2015. godine, predvidio je niz mjera i poteza država današnjeg svijeta kojima bi se zagrijavanje trebalo zadržati ispod dva stupnja Celzijusa, s time da bi trebalo težiti zaustavljanju porasta temperature za 1,5 stupanj.

Danas, samo 6 godina kasnije, jasno je da to države svijeta nisu ostvarile. One su se pokazale sposobne shvatiti, dogovoriti, obećati, ali ne i ispuniti obećanje

iniciranjem novih praksi, tehnologija i praktičnih interesa i ciljeva poslovnog svijeta, profita. Odatle u proizvodnim, industrijskim, uslužnim, prometnim, obitavalačkim sustavima većine država svijeta razina ugljičnog dioksida koji se ispušta u zemaljsku atmosferu sustavno, postepeno ali uporno raste.

Uzred, u takvoj ukupnoj globalnoj situaciji nastaje i nova znanost – kolapsologija! Ovaj pojam i pristup afirmira nekoliko autora a osnovna poanta im je tvrdnja o "globalnom kolapsu budućnosti".⁵ Danas nas "posjećuju", i to sve učestalije pojedinačne ekološke nevolje. Kad se njihov broj umoži i kada se one povežu u "snop nevolja" govorimo o kolapsu, o "padu sustava" organizacije opstanka na dosadašnje načine.

Imamo osobno dojam da takvi dramatični pojmovi kao "kolaps" i slični privlače pažnju, ali kod većine "običnih" ljudi, posebno onih koji nisu stručnjaci, profesionalna misleća bića ne bude i nadu. A odatle niti volju za promjenom (vlastitog) ponašanja. Rezignacija, stav "ništa se ne može učiniti" će biti češći oblik reakcije na ovakve termine.

5 O kolapsologiji inicijalno pogledati: Pablo Servigne. Razočaran osnovnim načelima konvencionalne ekologije, Servigne je najistaknutiji pripadnik mlade generacije mislilaca, naučnika i aktivista koji sebe nazivaju, ne bez ironije, kolapsolozima. Njegova prva knjiga, čiji koautor je Raphaël Stevens, *Kako se sve može raspasti: mali priručnik iz kolapsologije namenjen sadašnjim generacijama (Comment tout peut s'effondrer: petit manuel de collapsologie à l'usage des générations présentes)*, bestseller iz 2015, nudi dijagnozu naše "termalno-industrijske" civilizacije i prognozu njenog predstojećeg kolapsa.

Stop ugljenu!
Foto: Pay Numrich /
Kohle erSetzen!
(CC-BY-NC 4.0)

3. ka mijenjanju današnjeg, temeljno kapitalističkog koncepta proizvodnje planetarnog društvenog života prema societalnom, društvenom, ekološki visoko osviještenom načinu te proizvodnje

Kapitalizam s "ekonomijom ugljika" razara okoliš. Dosadašnje prakse očuvanja zdravih ekoloških uvjeta života su pretežno jalove. Lokalnih svijetlih primjera promjene na ne-fosilnu energetiku i ekonomiju ima, ali su još nedostadni za "prevrat".

Teorija i priča, knjiga i članaka o održivom razvoju je bezbroj. Počevši od klasika – knjige "Our Common Future", poznate izvorno kao "The Brundtland report"⁶ tiskane 1987. godine.

Nadalje, priče i pisanja o "de-growthu" su intelektualna novotarija u 21. stoljeću koje su štivo intelektualaca, ali ne proizvode bitnu promjenu u praksi i ponašanju ljudi i društvenih i proizvodnih sustava.

Potpisivanje klimatskog sporazuma 2015 i dogovor država potpisnica o smanjenju emisija stakleničkih plinova nije doživio svoju realizaciju. Potakao je na razmišljanje i dijaloge, ali dalje od toga zasada nije stigao.

Manje-više sve je ostalo na riječima. A gdje su i kada će - djela?! Promjena u ponašanju postepeno postaje nužda golog opstanka.

Ključno pitanje: tko će i kako, kada i gdje jače povesti moderni "fosilno" orijentirani kapitalizam ka promjeni? Dokle će goli financijski profit i štetna štednja na "ne-fosilnim" inovacijama vladati i dominirati današnjim svijetom na planet Zemlji? Potreban je novi tip djelovanja, novi praxis, a ne gomila novih, ma koliko pametnih riječi.

Tko može, barem teorijski gledano, predvoditi takav novi način djelovanja? Pod broj jedan, to bi mogle pametne i na proekološki razvoj i proizvodnju budućnosti orijentirane države, obrazovane, sposobne i ambiciozne državne uprave sa snažnim ustavnim ovlastima novoga tipa. Upravljače državom i skup državnih politika ovdje poimamo kao organizatora života društva na novi pro-ekološki način, u novom dobu ekonomije u cijelosti oslobođene ugljika.

Potpora koja ne smije izostati je potpora zainteresiranog i osviještenog dijela građana, Građanstvo koje je društveno progresivno organizirano. Uzgred, podsjetimo, građani biraju političke djelatnike, ljude koji mogu postati i biti "vođe" ove proekološke postepene ali velike promjene.

Ako ne budu ovi akteri, državna uprava i građanstvo, nosili razvojne promjene u naglašenom i proekološkom smjeru - tko će?! Vanzemaljci, ako postoje, još se nisu javili.

⁶ Our Common Future, 1987, Oxford Press U.K. and UN.

zaključne napomene

Ekološko zdravlje planetarnog i raznih lokalnih okoliša će se jedan broj godina, a možda i desetljeća i dalje pogoršavati. "Zelena tranzicija" napreduje i kao vrednota i kao stav i kao praksa. Današnja ekološka svijest društava i država, vlastodržaca i građana je još u prosjeku nedostatna za jače promjene na globalnoj razini. Primjera lokalnih promjena ka "ekologizaciji razvoja" ima već relativno puno.

Ugrožavanje ekoloških osnova života uzrokovano dubinski kapitalističkim praksama će se povećavati do dramatičnih, ali i poučnih granica. Ali ima nade. Ljudski rod je puno puta pokazao da nije glup, da umije mijenjati okolnosti i načine svog društvenog života na bolje.

Vidimo dva temeljna, čisto ljudska, socio-psihološka pokretača promjene ka pro-ekološkom ponašanju pojedinaca, grupa, društava te napokon i globalnog

ustroja svijeta u narednim godinama i desetljećima.

Prvi je ovaj: čini nam se kako se bez porasta i ponavljanja "šamara" po zdravlje, ugodu i opstanak ljudi njihovo današnje ponašanje neće bitno promijeniti. Netko tko dobiva "batina" poželi da ih više ne dobiva.

Drugi je ovaj: osjećaj i borba za socio-ekološku pravdu mogli bi također snažno "hraniti" energiju promjene ka pro-ekološkom ustroju života na planetu Zemlji. U osnovi, pravda i pravednost su presudni za "zelenu tranziciju". Ova tranzicija cilja na prava na sigurnost, zdravlje i zaštitu našeg okoliša. Ova prava su doista izvorno kolektivna ljudska prava, dakle prava svih ljudskih bića.

***

Za desetak godina, tamo 2031. godine napisat ćemo nastavak ovoga članka. U ovome članku, u ovom trenu u kolovozu 2021. godine o ovoj temi smo došli do kraja. ■■■

Literatura:

- **Harari, Yuval Noah:** Homo Deus ; Kratka povijest sutrašnjice, Fokus komunikacije d.o.o., Zagreb 2017.
- **Jared, Diamond:** Slom; Kako se društva odlučuju na propast ili slom; Algoritam, Zagreb 2008.
- **Klein, Naomi:** Ovo mijenja sve; Kapitalizam protiv klime; V.B.Z., Zagreb 2015.
- **Lay, Vladimir; Kufirin, Krešimir; Pudak, Jelena:** Kap preko ruba čaše – Klimatske promjene - svijet i Hrvatska; NVO Hrvatski centar "Znanje za okoliš", Zagreb 2008.
- **Pikety, Tomas;** Kapital i ideologija, Profil, Zagreb 2020.
- **Raphaël, Stevens:** Kako se sve može raspasti: mali priručnik iz kolapsologije namijenjen sadašnjim generacijama (Comment tout peut s'effondrer: petit manuel de collapsologie à l'usage des générations présentes), 2015, / *Englesko izdanje, How everthing can collapse, Wiley, U.K. 2020.*
- **Stiglitz, Joseph:** Cijena profita ; Moramo spasiti kapitalizam od samouništenja, Profil, Zagreb 2020.

■ ■ HEINRICH BÖLL STIFTUNG
SARAJEVO

BiH – Čekaluša 42
71000 Sarajevo

T +387 33 260 450
E info@ba.boell.org
I www.ba.boell.org

■ ■ HEINRICH BÖLL STIFTUNG
BELGRADE

Srbija – Kapetan-Mišina 25
11000 Beograd

T/F +381 11 400 59 77
+381 11 405 78 63
E info@rs.boell.org
I www.rs.boell.org

Izdavač	Heinrich-Böll-Stiftung Ured u Sarajevu (Bosna i Hercegovina, Sjeverna Makedonija) Ured u Beogradu (Srbija, Crna Gora, Kosovo)
Za izdavača	Judith Brand Simon Ilse
Koordinacija projekta	Alma Sukić Tibor Moldvai
Urednik	Srđan Dvornik
Korektura	Hana Dvornik
Prevod	Ivana Nevesinjac
Naslovna strana	Photo KW Ensndorf by Wolfgang Staudt (CC-BY-NC 2.0) Photo Renewable by Sheila Sund (CC-BY-2.0)
Prelom	Triptih d.o.o. Sarajevo
Štampa	Pentagram d.o.o. Sarajevo, 2022
Tiraž	200 kom.

Sarajevo, septembar 2022.

Objavljeni članci izražavaju poglede i stavove svojih autorica i autora, koji se ne moraju podudarati s pogledima i stavovima izdavača.

Članci u ovoj publikaciji dostupni su za dijeljenje pod uslovima: CC BY-NC-ND 3.0

